

Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları

Dr. Caferoğlu Ahmet

Üniversite Türk Dili Tarihi Dođenti

Eski Şarkî Türkistan «Turfan» vahası hafriyatları neticesinde elde edilen Uygur türklerine ait bir çok parça halindeki yazma metinler arasında, millî Uygur ve dolayısı ile umûm türk hukuk ve maliye istılahlarını ciddi- den yakından alâkadar eden bir takım hukuk vesikalarına da tesadüf edilmektedir. Avrupa ilim merkezlerinde mahfuz, dikkate değer, bu Türk Dili ve Medeniyet yadigârlarından, şimdiye kadar, ekserisi dinî metinler olmak üzere, bir kısmı işlenmiş ve hatta bâzıları defatla neşredilmiştir. Hukukî mahiyettekiler ise, maatteessüf uzun bir zaman ciddî araştırmalara mevzu olmadan, ilim aleminin nedense nazarı dikkatini layıkile celbedememiştir. Ancak, bu son yıllarda, bilhassa Leningrad akademisinin yardımı ile neşredilen bir kaç Uygur vesikaları, tam bir tetkik mahsulü olmakla beraber, hukuk bakımından, bir dereceye kadar, eski «Turfan» vahasının ticarî ve iktisadî hayatını tenvire yardım etmektedir. Elimize geçen bu münteşir metinlerden istifade - naşirlerinin mesaisine hürmetle beraber - itiraf etmelidir ki, çok büyük bir itina ve dikkate bağlıdır. Bu yüzden, maattessüf, bâzı hukuk ve maliye istılahlarının mahiyeti ve neveleri anlaşılmadığı gibi, diğer Türk kavimleri hayat ve iktisat teşkilâtları ile de şimdilik izah edilememektedir. Bunları şimdilik yeni neşredilecek hukuk vesikalarının halli- ne terkle ancak burada zikri ile iktifa edilmiştir.

BİBLİOGRAFİ

İlk defa olarak Uygur hukuk metinleri neşrine 1889 yılında başlanmıştır. Bu tarihte Radloff, ancak bir vesikayı¹ ve 1905 yılında da Grünwedel heyeti tarafından Çin'de elde edilen hukuk metinlerinden büyük bir kısmını gözden geçirerek bir çok yanlış tercümeleri ile beraber meydana

[1] Klementz D., *Die Nachrichten über die von d. Kön. Akad. d. Wiss. zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan*. H. 1.1899, s. 55.

koyabilmiştir¹. Aynı külliyata ait Radloff tarafından tercümesi ile beraber Grünwedel'in raporunda neşredilen dört vesika 1918 yılında, ufak tefek bâzı ilâve ve izahatlarla, yeniden von Le-Coq tarafından neşredilmiştir². Le-Coq'un bu küçük tetkiki de, vesikaların tarihî ve medenî ehemmiyetleri nisbetinde tam muvaffakiyetli bir ilim araştırması mahsulü olarak sayılamaz³. Yine aynı müellif 1919 yılında Radloff tarafından Grünwedel'nin « *Bericht* » inde 12 inci numara altında neşredilen ve *USp.* de de aynı numara ile alman vesikayı, bâzı hatalarla neşrelemiştir⁴. 1927 yılında Prof. Malov, şimdiye kadar kimse tarafından işlenmeyen biri düyun makbuzuna, diğeri ise alım ve satıma ait olmak üzere iki Uygur hukuk vesikasını muvaffakiyetle neşrelemiştir⁵.

Asıl Grünwedel heyetinin 1903 de elde ettiği mühim miktardaki Uygur hukuk vesikaları, sair alimlerin de muhtelif zamanlarda getirdikleri metinlerle beraber 1904 yılında Radloff tarafından tanzim ve trcüme edilerek « *Uigurische Sprachdenkmäler* » adı ile tab'a verilmişse de, fakat, eser ancak müellifinin ölümünden (1918) on yıl sonra 1928 de Malov'un himmeti ile ilim aleminin istifadesine vazedilebilmiştir⁶. Bu esere ilâve edi-

[1] Bunlar A. Grünwedel'in *Bericht über archaeologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, Abh. d. Kön. Bay. Ak. d. Wissen., München, Phil.-Hist. Klasse, 24,1, S. 1-196, 1905 adlı seyahat raporunda aynen neşredilmiştir [Bak: « *Zapiski Kollegii Vostokovedov, Pri Aziatskom Muzee Rossiyskoy Akademii Nauk.* Tom 1. Leningrad 1925, s. 552 ve *USp.* s. 68]. Radloff'un neşrettiği bu metinlerin transkripsiyonu bir dereceye kadar iyi ise de, fakat tercümeleri pek dikkatsizdir. [Bak. « *Turan* » 1918.s.453].

[2] A. Von Le Coq, *Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan.* « *Turan* ». Budapest, October, 8 szam, 1918, s. 449-460. Bu dört vesika Radloff'un son eserinde *USp.* de N. 2,7,13 tahtındadır.

[3] Le Coq, bu dört metni transkribe ettikten sonra, ayrıca, bâzı izahatlarla almancaya tercüme eylemiştir. Tetkikinin mukaddemesinde, vesikaların kâğıtının cinsinden bahsettikten sonra, haklı olarak, metinlerin imlâsının kötülüğünden, hurufat sisteminin « *Kutadgu - Bilik* » inkine benzediğinden ve Mogol yazısının bu yazı ile sıkı bir münasebette olduğundan da ayrıca bahsetmiştir [« *Turan* », s. 450]. Fakat, von Le Coq'un metin okuyuşunda çok bariz hatalara tesadüf edilmektedir [Bak: Ser. Malov'un « *Zapiski Kollegii Vostokovedov* » 1925, I. s. 552-556 daki tenkitine].

[4] A. Von Le Coq, *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde.* « *Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen* ». Jahrgang XXII. Westasiatische Studien, 1919, s. 108-109.

[5] Malov, S. E., *Dva uygurskix Dokumenta.* « *V. V. Bartoldu* ». Obşşestvo dlya izučeniya Tadjikstana i iranskix narodnestey za ego predelami. Taşkent, 1927, s. 387-394.

[6] Eserin asıl adı « *W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben.* » Akademie der Wissenschaften der Union der sozialistischen Soviyet Republiken. Leningrad, 1928, s. VIII. + 305. Ayrıca, esere Malov'un rusça bir mukaddemesi ile küçük bir lügati de ilâve edilmiştir ki sonuncu Radloff'un bâzı hatalarını tashih etmektedir. Lâkin, bir çok kelime lügatte izah edilmemiştir.

len Prof. S. Malov'un bâzı tashih ve izahatlarına rağmen, asıl eser müellifinin yirmi sene evvelsi yaptığı bir çok yanlışlıklar tekrar aynen muhafaza edilmiştir. Ve bu yüzden, bir az daha yukarıda söylediğim gibi, ancak bâzı kuyudatla istifade etmek lâzım gelir.

Nihayet, en son elimize geçen ve Malov tarafından 1932 yılında oldukça iyi okunup neşredilen altı Uygur hukuk vesikasıdır ¹. Bunlar ikinci Oldenburg Şarkî Türkistan heyetinin elde ettiği malzemelerdendir. Böylece, araştırmak istediğimiz Uygur hukuk vesikaları aşağı yukarı bunlardan ibarettir. İleride neşredilecek yeni vesikalar, şüphesiz, şimdilik meçhulümüz kalan bir çok karanlık noktaların tenvirine hizmet edecektir.

Tesbit edebildiğimiz işbu Uygur hukuk vesikaları yığımına rağmen, şimdiye kadar, maatteessüf, Türk hukuk tarihi bakımından hiç bir ciddi tetkik yapılmamıştır. Yalnız, küçük bir araştırma mahiyetinde olarak aynı vesikalara istinaden yazılan makalelerden biri bana ² değeri ise Prof. Heinrich Herrfahrdt'a aittir ³.

VESİKALARA GÖRE UYGUR MEDENİYETİ.

Sırf lisanî değeri ve kıymeti haricinde - ki o kadar da temiz uygurca değildirlir - Uygur vesikaları, kadim Şarkî Türkistan «Turfan» vahası Uygurlarının çok yüksek bir medeniyet seviyesinde olduklarını göstermektedir. Bunlar, bir taraftan XII-XIV üncü asır Türk Uygurlarının yüksek ziraat ve muhtelif istihsalat seviyesinde olduklarını tesbit ettiği gibi, diğer taraftan da ziraat hayatı çağlarında bulunan Uygurların etnik hususiyetlerini de bir dereceye kadar göstermektedir. İstihsal ettikleri «küncüt» [susam] yağı, şarap, pamuk, ve alelumum ziraat, arazi satın alımı, mukaveleler akdi, vergiler nevi ve ilahara, hep bu Uygur türklerinin oldukça münkeşif bir içtimai hayat geçirdiklerine delâlet etmektedir. Şukadarki, Uygur hukuk vesikalarından bahseden Prof.A. von Le Coq, bu devir Şarkî Türkistan hayat seviyesini elli - altmış yıl bundan evvelki aynı mahallin içtimai hayat seviyesinden çok yüksek bulmaktadır ⁴.

Malî ve iktisadî bakımında da, hem ticaret ve hem de ziraat hayatı geçiren bu Uygur türklerinde muayyen sikke ve ölçü sistemleri mevcut olmuştur. Altın, gümüş ve bakırdan mamul paralarla satın ve alım mua-

[1] Molav, S. E. *Uygurskiye rukopisniye dokumenty ekspeditsii S.F. Oldenburga*. « Zapiski İnstitutu Vostokovedeniya Akademii Nauk » I. Leningrad, 1932, s. 129-149.

[2] Caferoğlu A., *Uygur türklerinde millî hukuk istılahları*. « Öz Türk Dili » Mecmuası. İstanbul 1933.

[3] Herrfahrdt Heinrich, *Das Formular der uigurischen Schuldurkunden*. « Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft » XLVIII. Band, s. 93-103.

[4] A. von Le Coq, « Turan » s. 451.

melelerinin yapılması, herhalde bu devir Uygur ticaretinin mübadele sistemini çoktan terkettiğini göstermektedir. Tüccarların ve umumiyetle alım satıma iştirak edenlerin ise meskûkat ve ölçü sistemlerine tamamilе aşına olmaları ve «tapu senet» lerinde aldıkları veya sattıkları arazinin hudutlarını mahallî coğrafi vaziyet üzerine çizmeleri ve tesbit eylemeleri her halde yüksek bir ticaret ahli olduklarına delâlet etmektedir. Ayrıca, geniş arazi dahilinde çiçek yetiştirmekte olmaları ve bu nevî zarif bir ticarete ehemmiyet vermeleri, takdire şayandır.

Vesikalarda, muhtasar kayıtlarla göze çarpan ırva ve iska meselesi, maatteessüf, bütün ehemmiyetine rağmen tesbit edilemiyor. Türk ziraat hayatı için, bugün bile değerini kaybetmiyen bu nevî «sulama» ve «suvarma» sistemleri, eski mechuliyetini aynen muhafaza etmektedir.

Yine, vesikaların müsaedesı nisbetinde, san'at, yazma ve okuma itibari ile de XII-inci asır Şarkî Türkistan Uygurlarının, XX-inci asır aynı mahel türklerinden çok yüksek bir seviyede olduklarına şüphe yoktur. Tetkik edilen herhangi Uygur hukuk vesikasının sonunda, mukaveleye iştirak edenlerden birisinin: ol mân Tämçi ök bitidim 'ben Temçi kendim yazdım' ve mân Qaisudı özüm bitidim 'ben Kaisudı özüm yazdım, gibi cümleleri, herhalde bu devir Uygur türkleri arasında yazma ve okuma san'atının geniş bir şekilde intişar ettiğini göstermiye kâfidir. Bundan bilistifade A. von Le Coq, bu Uygur türklerini aynı devir Avrupa Şevaliye arazi sahiplerinden, yani Salıp devri hıristiyanlardan, okuma ve yazma seviyesi itibari ile de çok yüksekte olduklarını kaydetmektedir¹. Merhum ustadımın bu fikrine tamamilе iştirakle beraber, ilâve edeyim ki, değil yalnız yazma ve okuma, hatta imlâ ve ortografi gibi muayyen dil kaideleri bile XII-XIV üncü asır Uygur türkleri arasında muayyen ve mazbut bir şekilde olmuştur. Muhtelif şahıslar tarafından yazılan vesikalardaki imlânın aynı mazbut şekilde oluşu buna başlıca ve ispata lüzum göstormiyen delildir.

VESİKALARIN MEVZUU

Mevzu ve münderecat itibari ile Uygur hukuk vesikaları o devir Şarkî Türkistan'ın içtimaî ve ticarî hayatı üzerine tesbit edilmiştir. Malûmumuz olduğu veçhile, umûmiyetle Orta Asya göçebe kavimlerin mübadele ticaretinde en mühim rol oynayan Uygurlarla İslâm Türkistan tüccarları olmuşturlardır. Hatta, bir vakit, Çin'le Mogollar arasındaki ticarî münasebatı kâmilen Uygurlar kendi ellerinde tutmuşlardır². Ziraatın inkişafı ve istihsa-

[1] «Turan», 1918, s. 452.

[2] Bartold V. V., *Obrazovaniye İmperii Çingiz Xana*. «Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Arxeologičeskago Obşçestva». Cilt X. s. 107-108.

lâtin artması gayesile Uygurlar arasında muvakkat bir zaman için köle satmak âdetinin Uygurlar arasında câri olduğunu ve hatta muayyen para veya arazi mukabilinde kendi hakikî evlâtlarını, muayyen şerait ve menfaat mukabilinde başkasının idaresi altında çalışmak üzere satmak veyahut « oğulluk » adı ile, kaydi hayat şartı ile, başkalarına devretmek usulünün rağbet gördüğünü vesikalardan anlamaktayız ¹. Uygur içtimâi ve iktisadî hayatının bünyesinde yer bulan bu âdetle, şüphesiz oğulluğa devredilenlerle, satılanlar arasına çok büyük bir fark olmuştur. Birinciler devredildikten sonra evin hakikî evlâdı mesabesinde olup hatta miras meselelerinde bile hakikî evlat kadar hakka malik olmuşlardır.

Ziraatla da meşgul olduklarını bir dereceye kadar tahmin edebildiğimiz Orta Asya Uygur türkleri, elimizdeki vesikalara nazaran, daha fazla üzüm-cülük ve pamukculukla meşgul olmuşlardır. Şarap ticareti ve istihsali ise, hukukî senetlerin mevzuu nisbetinde, sanatlarının başlıcalarından birisi olmuştur. Bütün bu sarahata rağmen, Orta Asya türk ticareti ve iktisadiyatı tarihi noktasından ehemmiyetli olan bu hususat, maateessüf, arzu edildiği şekilde vesikalarca tesbit edilememiştir.

Neşredilen vesikaların birçoğu borç olarak alman: şarap, para, pamuk mensucatu, künçüt (susam) yağı gibi mevat mukabilinde verilen taahhüt senetleri ile, üzüm bağları ve arazi satın alınmasına, yük hayvanlarının kiralanmasına ait aktedilen resmî muamele ve mukavelelerden, ve nihayet, mahallî vergileri gösteren vesikalardan ibarettir. Ancak, bir kaç vesika, aslı kaybolmuş şahadetname yerine yeniden verilen vesikalara, şer'î vasiyetnamelere ve alelûmum o devir Orta Asya Uygur iktisadî hayatının doğduğu bâzı hususata aittir. Mevzuuna göre, aşağı yukarı ekserisi yeknesek bir şekilde tertip ve tahrir edilen bu vesikalar, hukukî bir evsafı haiz olduklarından, şüphesiz dil noktasından da şayanı dikkat ve işlenmiş bâzı hukukî ve iktisadî ıstılahları havidir.

VESİKALARIN DEVRİ

Heyet umûmiyesi itibarile Uygur hukuk vesikalarının devri vesikalarda

[1] *USp.* de bu mevzua temas eden vesikalar yedi adet olup N. 16, 51, 58, 57, 61, 73 ve 98 altındadırlar. Malov'un *URD.* sinde ise oğulluğa devredilenlerin hayat şeraitini ve mesailerini tesbit eden iki şayanı dikkat vesika (O. 6-0. 8) vardır.

[2] Malov'un *URD.* s. 139 da bu keyfiyeti aydınlatan iki gayet sarıh ve karakteristik vesika mevcuttur: men **TUINAO SILVANTI** y (e) me oğulum **SAMBADU** bile tüz ültüşlük kılıp oğulları aldım; Ben Tuynak Silvanti ise oğulluğa alıp (hakikî) oğlum Sambadu ile müsavî hisseli kıldım, yani ikiside aynı müsavî hukuka maliktirler demektir.

sarahaten tasrih edilmemiştir. Yıllar, ancak eski 12 hayvan isimli Türk takvimi üzerine gösterildiğinden, mütemadiyen oniki yıl içerisinde cari olmuş ve vesikaların tarih ve devrini ihate edememiştir. Ancak, iki vesikada, birincisi *USp.* N. 22, ikincisi ise *URD.* de (o. 7) sahifa 135 deki metinlerde, iki hanın adı sarahaten zikredilmektedir. Birinci vesikada, alınan vergilerden şikâyet eden arazii miriye cemaati, muhtelif hanların zamanında muayyen vergilerden muaf tutulduklarını bildirirken hanların adlarını da birer birer saymış ve fakat bir sui tesadüf neticesinde, vesikaların bu çok kıymeti haiz olan mahalleri harap olmuştur. Meselâ: işça Tâmur; san Buka, gibi. Yegâne bir vesikada mahfuz kalan Tokluk Tâmur hanın adıdır ki bu ad da mezkûr vesikanın XIV-üncü asra, *URD.* deki vesikadaki ÜGEDEY han adının zikredilmesi ise, onun XIII-üncü asra ait olduklarını göstermektedir. Bu itibarla elimizdeki Uygur hukuk vesikaları ancak XII-XIV üncü asırlara ait olabilirler.

Dil noktai nazarından da bir dereceye kadar vesikaların tarihi hakkında bir fikir edinmek imkânı vardır. Vesikaların bâzılarında « borluk » yerine « bağ »; « borlukçu » mukabilinde « bağçı » kelimelerinin kullanılması; « *Kutadku Bilik* » e girmiyen « zekât », « hak », « kitap », « harç », « kal'e » « kağıt » gibi arabî ve farisî kelimelerin vesikalarda kullanım hakkını elde etmesi, herhalde bu vesikaların « *Kutadku Bilik* » ten sonra yani XI - inci asırdan sonra, yazıldığına kuvvetli bir delil teşkil eyler. Nedense, Prof. Herrfahrdt, hiç bir sebep göstermeden vesikaların tarihini X-XIII üncü asır arasında göstermiştir.

VESİKALARIN MODELLERİ

Ekseriyetle vesikalar şekli itibari ile bir birinin aynı gibidir. Ancak ödünç alınan veya istikraz edilen eşyanın nevine göre bâzı hususatlar vesikalarda birer birer tasrih edilmiştir. Heyet umûmîyesile vesikalar yıl ve ayların tasrihi ile, yani, akit tarihi ile başlar. Onu, borç alanın adı, eşyanın nevi ve borç veren zatın adı ve cinsine göre alınan eşyanın iade şartı takip eder. Daha sonra, ödeme zamanı geciktirildiği takdirde borçlu tarafın mahallî örfî kanunlara göre faizi ile beraber ödeyeceği ve tayin edilen ödeme müddetinden evvel borçlunun ölümü vukuunda kendi müntesebinin veya varislerinin aynı şeraitin ifası ile mükellef olduğu, tasrih edilmektedir. Nihayet, sıra ile şahitlerin adları, borçlunun imzası « nişanı » yahut « damgası » ve vesika yazıcısının adı kaydedilmektedir. Nümune olmak üzere İalattayın bir tanesini aynen buraya alıyoruz :

qoin yıl üçünç ay iki oduzqa
 manga Ming - Temürge tüşge bor kergek
 bolup Turı-Bakşıtıñ yarım qap bor
 aldım küz yangıda bir bir qap
 süçük köni berür men birmetin
 keçürser men el yangınça tüşü
 bile köni birür men birginçe bar
 yoq bolsar men Nom - Kulınıñ tegi ¹
 ler birle köni birsünler, tanuk
 Tesek Turmış, tanuk Boltas, bu nişan
 men Ming Temürning ol, men Turmış Ming
 Temürge ayıdıp bititim.

TERCÜMESİ: Koyun yılının, üçüncü ayının 22 sinde bana Mın Temüre faizi ile şarap lazım oldu, Turı Bakşıdan yarım kap şarap aldım. Yeni sonbahar [başında] mukabilinde bir kova tatlı şarap vereceğim. Şayet, vaktini geçirüp vermezsem, halk arasındaki cari olan örfi kanun mucibince faizi ile beraber ödeyeceğim. Öldüğüm taktirde, Nom Kuli ve onun soyu aynen (bu borcu) ödesinler. Şahit Tesek Turmış, şahit Boltas. Bu nişan (imza) ben Ming Temür'ündür. Ben Turmış (bu vesikayı) Ming Temür'ün söylemesi (diktesi) üzerine yazdım.

Nisbeten daha fazla şeraiti ve hukukî hükmü, borç alınan para veya eşya mukabilinde «oğulluk» yahut «köle» likle devredilen borçluların oğullarına ait vesikalar ihtiva etmektedir. Burada amele sıfatı ile yahut «oğulluk» adı ile devredilen şahısların ferdi hukukları, yaşayış tarzları, borç alan tarafın ileride vaki olabilecek iddialarının sakıt olduğu, satın alınanların besleme şeraiti, satılan fert üzerinde mahallî Beyin ve refikasının nüfuzundan bilistifade satan tarafın vaki olabilecek müdahalesinin hiç bir kuvveti ve tesiri olamayacağı ve saire tasrih edilmiştir. Fakat, şekil itibarile, yukarda nümunesini gösterdiğimiz vesikadan o kadar da farklı değildir.

VESİKALARDA TARİH

Umûmiyetle vesikalarda akit veya muamelenin cereyan tarihi en başda tasrih edilmektedir. Ancak, pek nadir denenilebilecek vesikalarda ise

[1] Her nekadâr Herrfahrt bu kelimeyi dostlarının tavsiyesi üzerine evtegiler şeklinde tashih etmiye gayret etmişse de [s. 99 not 2], bence kelime eski Orhon metinlerinde de kullanıldığı gibi tegi dir [Radloff. *Die Alttürk. Inschriif. der Mongolei.* s. 332-369] Malof ta bu şekli tercih etmektedir [*DUD.* s. 391].

tarikh vesikanın sonuna konulmaktadır¹. Yıllar eski türk takvimi olan aşarğadaki on iki hayvan adı² üzerindedir :

1 - KÜŞKÜ - Fare	2 - UD - Öküz, Sığır	3 - BARS - Pars
4 - TAVIŞQAN - Tavşan	5 - LU - Timsah	6 - YILAN - Yılan
7 - YONT - At	8 - QOYIN - Koyun	9 - BİÇİN - Maymun
10 - TAOIĞU - Tavuk	11 - IT - İt, Köpek	12 - TONGUZ - Domuz.

Şayanı dikkattirki, Uygur hukuk vesikalarında ancak bu on iki yılla iktifa edilmiş ve ister istemez vesikalar yalnız bu on iki yıl için aktedilmiştir. Uzun ve devamlı bir zaman için « köle » veya « oğulluk » sıfat ile devredilenlerin vesikalarında da bundan başka bir takvim sistemine tesadüf edilmemesi, her halde XII-XIV - üncü asır Uygurlarında ancak bu türk takvimi sisteminin kullanıldığını göstermektedir. Yalnız, bir iki vesikada satılan cariyenin ming yıl tümän kün le başkasının tasarrufuna geçtiğini görürüz. Buradaki 'bin yıl on bin gün' tarihi, müddetsiz olarak akdedilen hukuk vesikalarında, 12 hayvan yılının kifayetsizliği yüzünden kullanılmadığını ve gayri muayyen tarih için çok büyük bir rakamın alındığını göstermektedir. Bu kabil tarihli vesikalardan ancak bir kaç tanesi neşredilmiştir [DUD., s. 393]. Gök - Türk hurufatlı Türk abidelerinde de bu tarihin kullanıldığı malûmumuzdur [ibid. 394].

Aylar da eski türklere olduğu gibi adetlerle gösterilmiştir. Yalnız, birinci ay « aram »³ sonuncu ise « çağşaput »⁴ kelimeleri ile ifade edilmiştir.

[1] Fakat, herhangi bir mevzua temas eden bâzı nadir mukavelelerde ise tarih katiben zikredilmemiştir [USp. N. 51]. Hükümetle taba arasında cereyan eden muamele tarihinin vesikalarda [Ms : USp. 22] keza tasrih edilmemesi, büyük ihtimalle hükümdarın ve isminin zikrinden ileri gelmiştir.

[2] On iki hayvan adlı Türk takvimi hakkında : Chavannes, *Les cycle ture des douze animaux*, Leide 1906; Katanov, *Vostochnaya Xronologiya....* Kazan, 1920, s. 219. « İzvest. Sev. - Vostoç. Arxeolog. i Etnograf. İstit.» t. I; Pantusov, *Materialiy k izuçeniyu nareçiyu tarançey....* Vip. III. Kazan, 1901; Bartold, « *Mèlange Asiatique* » Petrograd, 1921, s. 1267.

[3] Uygur yılının ilk ayıdır. «Altun yaruk» ta kelime *ram ai* şeklinde geçmektedir [Suvarnaprabhâsa. s. 589, 19]. Altun Orda yarlıklarında «maharrem» ayı kastedilmiştir. Veselovskiy, *Neskolko poyasneniy kasatelno yarlıkov, dannix Xanami zolotoy ordi ruskomu duxovenstvu.* «Potamın sbornik» i, S. 532. Birûni, bu ayı bilmiyor [Sachau, *Chronologie orientischer Völker von Alberânî.* Leipzig, 1878, s. 71]. Aynı tâbir Gök - Türklere de kullanılmıştır [Marquart, *Die Chorologie der Alttürkischen Inschriften,* Leipzig, 1898, s. 29-30].

[4] Oruç ayı demektir. Asıl manası 'düstür, talimat, kaide, nizam' ve bilhassa 'evamiri ilâhiye'dir [Bak: Chavannes ve Pelliot, «Journal Asiatique» 1913. Bd. I. s. 111, 310; *Uigurica* I. S. 47]. Mogollarda da bu manadadır.

BORÇ MADDELERİ VE ÖDEME ŞARTI

İkraz edilen maddelere göre karz senetleri bâzı tipik farkaları haizdir. Ödünç verilen paraya gelince, borçlu vesikalara göre, muhakkak borcunu ya gümüş para ile (satır, bakır gibi sikke ayarı ile) ödemiye yahut ta susam yağı, şarap, kendi arazi hissesi, pamuk mensucatu, gibi kullanılan eşya ve gayri menkul emlak ile ödemekle mükelleftir. Ancak, paranın ikrazında ve ödemesinde tarih ayla gösterilerek şu veya bu kadar faizle ödeneceği tasrih edilir. Bâzan ise ikraz edilen paranın ödeme tarihi müddetsiz olarak gösterilmiş ve fakat her ay verilecek olan faiz tasrih edilmiştir. Bu itibarla, para ikrazatı ödemesinde, değil ay bilhassa aynı yılın bir mevsimi sabit bir ödeme tarihi olarak gösterilmiştir. Şu kadar ki, vesikalarda borç olarak alınan eşyanın iadesinde yılın muayyen bir mevsimi, ekseriyetle sonbaharın başlangıcı yahut ortası, tayin edilmektedir. Bu ise, mahsul idraki zamanına tesadüf eder ki, ayrıca Uygur ziraat hayatı için pek ehemmiyetli bir keyfiyettir. Bu kabil vesikalarda ödünç alınan eşya ekseriyetle iki defa fazlası ile ödenmektedir. Aynı şerait kısa bir müddet için ödünç alınan eşya için de câridir.

Bâzan da alınan eşya kendi cinsi ile ödenmeyip başka nevi eşya ile ödenmektedir. Ms: Pamuk mensucatu mukabilinde şarap vermek gibi. Bu takdirde eşya ile verilen faiz, tarafeynin uyuşmasına bağlı olmuş ve faizin kendisi de yine eşyadan ibaret kalmıştır. Bu itibarla, ödünç alınan para ile eşya arasında muayyen bir hukukî fark mevcut olmuştur ki, bu da vesikalarda serahaten göze çarpmaktadır. Tıpkı, sikkelerde olduğu gibi, ödenen ve borç olarak alınan eşya için de muayyen ölçüler mevcut olmuştur. Ms: «tembin», «bağ», «batır» tâbirleri gibi. Bugünkü sikke ve ölçüler ayarı üzerine bunların hakikî kıymetlerini anlamak ve tesbit etmek imkânsızdır. Umumiyetle Orta Asya iktisadî ve ticarî muamelelerinde kullanılan para sistemi, meçhulümüz olduğu gibi, ölçüler hakkında da elimizde hiç bir malûmat yoktur. Avrupa araştırmacılarının not kabilinden bâzı Uygur sikke ve ölçüleri hakkında verdikleri malûmat ise, henüz kat'î hükümlere bağlanmamıştır.

ÖDEMEDE TEHİR VE CEZASI

Uygur hukuku noktasından, çok büyük ehemmiyeti haiz bu mesele hakkında, vesikaların bu noktaya temas eden mahellerinin sırf lisanî vuzuhsuzluğu yüzünden, tafsilâtlı izahat vermek imkânında değiliz. Ancak, borcun ödenmesi için tayin edilen ödeme zamanının tehire uğratılması veya geciktirilmesi ve nihayet bundan mütevellit ceza mükellefiyeti vesikalarca tesbit

edilmiştir. Şukadar ki borçlunun borcunu ödemesinde tekäsül göstermesi, yani borcunu zamanında birmätin kaçürsär, o devir Orta Asya Uygurlarının içtimaî ve iktisadî hayatlarında genişce bir hukukî kuvveti haiz olan el yangmça, yani mahallî örf ahkâmı ile cezalandırılmaktadır. Böyle bir vak'a zuhurunda, borçlu faizi ile ödenmesini deruhte ittiği borcu, örf hukukunun tayin ettiği yeni ve munzam ve deruhte ettiği normal faizden çok farklı bir faizle borcunu ödemekle mükellef kılınmaktadır. Nedenise, vesikalarda bu ceza kabilinden olan ve el yangmça tediye icbar edilen faiz miktarı vesikalarda tasrih edilmemiştir. Herhalde, ceza kabilinden olması, normal muamelelerdeki faizden ipiyece ağır olsa gerektir. İçtimaî ve dünyevî Uygur hayatına dair şimdije kadar metinlerin neşredilmemesi, bu mes'elenin tenvirini karanlıkta bırakmaktadır. Yalnız, vesikaların kuyudatına istinaden, XII-XIV - üncü asır Uygur türklarının hayatında resmî kanunlar haricinde mahallî örfün de büyük rol oynadığını görmekteyiz.

Vesikalarda ödeme meselesine temas eden diğer mühim bir hüküm daha tasrih edilmiştir. Bu da borçlunun borcunu ödeme zamanından evvel ölmesi meselesidir. Vesikalarda bu keyfiyet birginçä bar yoq bolsar, iştin tıştın bolsar män, örü qodı bolsar män, iştin tıştın bar yoq bolsar gibi muhtelif şekillerde tasrih edilmiştir. Lisan noktasından asıl manaları anlaşılmyan bu cümleler tabında kastedilen mana, şüphesiz, yukarıda bahsettiğimiz birmätin kaçürsär le izah edilen fikirden farklıdır. Sonuncu kayitte hukukî sarahat tamdır. Yani borçlu herhangi bir sebeple ödeme zamanını tahire uğratırsa, örfî kanun hükmü mucibince mükellef bulunduğu borcu cezası ile beraber ödemiye mecburdur. Halbuki borçlu iştin tıştın bolsar yahut örü qodı bolsar (*USp.* s. 120, N. 67), ödeme mükellefiyeti, vesikalarda esas borcun varislerine intikali mesuliyeti keyfiyettir. Bâzan vesikalarda ödeme zamanının tehirine sebep olabilecek sebeplerin ikisi de birden, birmätin kaçürär ve birginçä bar yoq bolsar gibi şekilde kaydedilmiştir (*USp.* s. 8, N. 8). Bu taktirde vesikada cezayı mucip olacak esas iki mühim noktada birleştirilmiştir ki bu da vesikadaki muamelenin ehemmiyetine delâlet eder. Birinci cümle ile borçlunun kendi hayatında taşıdığı borç mükellefiyeti, ikinci cümle ile ise borçlunun ölümü ile varislerin mesuliyete iştirak etmesidir. Sonuncu şıkı sayan kayitlerin lisanî ifadeleri, maatteessüf gayrî sarîh olduğundan, biz ancak vesikalardaki diğer ifadeler üzerine bu cümlelerin borçlunun ölümünü kastetmesi tarzında anlıyoruz. ¹

Böylece, borçlunun ödemedenden evvel ölmesiyle tahaddüs eden vaziyet,

[1] Bu cümleler, araştırmacıları tarafından, başka başka manalarda tercüme edilmektedir. Bak: [A. von le Coq, MSOS. 1919, s. 108; Radloff, Abh. d. Bay. Akad. d. Wiss. 1906, Bd. 24, s. 184; Herrfahrdt, *Das Formular der uigurischen Rechtsurkunden*, S. 69.]

mesuliyeti aynen üçüncü bir şahsa tahmil etmektedir. Vesikalara bakılırsa ekseriyetle mevzuu bahis olan üçüncü şahsı borçlunun kendi ailesi efradı veya da çok yakınları teşkil etmektedir. Meselâ: oğlum, inim, kişim gibi. Bu tâbirlerin bugünkü manaları 'oğlum, küçük kardeşim, karım,¹ demektir. Bazan ise üçüncü şahıs yalnız bir fert olarak gösterilmeyip müşterek bir heyet şeklinde tâgilâr birlâ. yani bütün aile efradı ve akrabaları ile tavsif edilmiştir. Büyük ihtimalle bu sonuncu kayıtle, mesuliyetin bütün aile ve hatta soya-ki bunların mirasçılar olması tabiidir - teşmil edildiği tasrih edilmiştir.

Bu itibarla Orta Asya XII-XIV üncü asır Uygur iktisadî hayatında aile reisi ile beraber, bütün aile efradının da ferden fert veya kül halinde rol oynadığını görmekteyiz. Hele kadınlara da vesikalarda mesuliyet ve mükellefiyet tahmil edilmesi Uygur içtimai hayatı tetkiki için çok kıymetli bir memba teşkil eyler. Maatteessüf, kadın namına yapılmış hiç bir vesikanın mevcut olmaması bu hususta geniş malûmat verilmesine müsait değildir.

Vesikaların yazı ve hükmü mucibince, aktinde hazır bulunan ve hukukî evsafı haiz olanların birer şahit sıfatı ile vesikalarda adları tasrih edilmiştir. Umumiyetle, para borcuna dair akdedilen senetlerde, ancak iki şahidin adı tasrih ve şahadetine müraceat edilmiştir. Diğerlerinde ise şahitlerin adedi üç, dört ve hatta beş olarak gösterilmiştir. Bu itibarla, şahit adedi hakkında da kat'î bir hüküm çıkarılmasına imkân yoktur. Radloff, beş şahitli bir vesikayı, şahitlerin sayısının çokluğundan dolayı sahih olarak kabul etmemektedir. Büyük ihtimalle, Radloff kendi fikrini bu kabil vesikanın azlığına dayandırmıştır².

Şahidlerin adları alelustül vesikaların sonunda yazılır. Onu borçluların nişanları takip eder ve en sonunda da yazıcının yani senet muharririnin adı kaydedilir. Nişan vesikaya ve borçlunun şahsına göre ya « parmak basımından » ya da « tamğa » dan ibarettir. Ayrıca vesikalarda haricî eşkâli

[1] Kişi kelimesinin Uygur metinlerindeki manaları muhtelifdir. İnsan, adam, kadın, manalarında kullanıldığı varittir (Bang und A. Von Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*, s. 24.). Malov kelimeyi, ancak, adam ve kişi, manasında almıştır (USp. s. 284). Bazan da yine Uygurlarda, zevç ve refika, manalarındadır (Uigurica. III, 81, 3). Bak ayrıca: Bang, *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*. «Ungarische Jahrbücher» . 1925, Bd. V. Heft 2-3, S. 245. Ben kelimenin bu sonuncu manasını sairlerine tercih etmekteyim. Zira, oğlum ve küçük kardeşim gibi aile efradını kasteden tabirlerle kullanışı, ancak 'zevce' manasını bence telmih edebilir. Nitekim, metinlerden birinde [USp. s. 25] birginçe bar yoq balsar men kişim tüzün köni birziin cümlesinin 'tediyeden evvel ölürsem aynen zevcem ödesin' manası da bunu göstermektedir. [Bak ayrıca: Schinkewitsch, *Rabğuzis Syntax* § 3]. Maa-mafih, erkeye de denilir.

[2] Herrfahrdt, aynı makale, s. 101, not I.

ile yuvarlak bâzan ise dört köşeli, tarafeyin akideynin, mühürleri vazedilmektedir ki, bunun « tamğa » yerinede kullanıldığı varittir ¹.

Vesika yazıcıları tarafeyne yabancı olup, senetleri borçlunun kendi ifadesi üzerine yazmışlardır. Mamafih, borçlunun kendi kalemi ile yazdığı da varittir. Yalnız, ödünç alınan paraya temas eden iki senette, yazıcı olarak Tudung adında bir zat kastedilmiştir ki hakikî manası hakkında ihtilaf vardır. Malov (*USp.* s. 299) lûgatçesinde kelimeyi 'memuriyet adı'diye kaydetmiştir. Ve Herrfahrdt ta buna uyarak 'yüksek bir memuriyet' manasında almıştır ². Halbuki, vesikalarda kastedilen bu memuriyet adını icabettirecek hiç bir telmih ve fevkaladelik yoktur. Bu adı taşıyan vesikalar bilakis yukarda şeklini gösterdiklerimizden kat'iyen farklı değildirdirler ³. Kelimeye yazıcılara tahsis edilen mahalde tesadüf edilişi, bizce âdı bir has isimden başka bir şey olmasa gerektir. Şayet, bu adı taşıyan senet veya vesika, münderecat ve hatta şekil itibari ile bir başkalık arzetmiş olsa idi, biz de şüphesiz Tudung ⁴ kelimesine ister istemez 'memuriyet adı'nı verecektir. Fakat, mesele bu şekilde olunca, kendi fikrimizi terviçe bu kelimenin Tudung adlı bir yazıcıyı kastedtiğine kanüiz. Nitekim, bir vesikada [*USp.* N. 51] mukaveleye iştirak eden zatın ismi Tudung'dır. Herrfahrdt, kelimeye attettiği manayı kuvvetlendirmek gayesile, yazıcının adının tasrih edilmediğini ve yerine ayıtıp bitidim gibi müstesna bir cümlenin kullanıldığını kaydetmektedir. Halbuki, bu cümle ancak Tudung kelimesini taşıyan vesikalara mahsus olmayup diğer vesikalarda (*USp.* N. I, 6, 11; *URD.*-139) da aynen kullanılmıştır. Bu noktadan da ileri atılan fikirler Tudung

[1] Çinliler tarafından da kullanılan bu dört köşeli mühüre Babür'de de tesadüf ediyorum. Abu Sait Mirza'dan bahsedilirken سلطان ابو سعيد ميرزاك چهارسوی سهری بوندا ایدی denilmektedir [*Gibb*, neşri, 15 a].

[2] Herrfahrdt, aynı makale, s. 102

[3] Bak : *USp.* N. 18, 52.

[4] Eski Avar ve Xazar'larda da *tudung* şeklinde kullanılan bu kelimenin manası 'vali, vilayet hakimi' olmuştur [E. Chavannes, *Documents sur les tou-kiue occidentaux*, s. 24, 52]. Gök - türk ve Uygurlarda 'bir memuriyet ve rütbe adıdır' [Thomsen, *Inscriptions de l' Orkhon*, s. 154; F. W. K. Müller, *Der Hofstaat eines Uiguren - Königs* «Festschrift Wilhelm Thomsen» s. 212-213]. Thomsen ve Müller kelimenin manasını çincenin *totok (u)* kelimesinden neşet ettirmektedirler. Aşmarin rus vakanüvislerinin, eski bulgar türklerine ait olmak üzere kaydettikleri *Trun* kelimesini çok şayani dikkat bulmaktadır [*Bolgarı i Çuvaşı*, s. 66]. Samoyloviç ise *Trun* kelimesi ile *tudun* [von Kutschera, *Die Chasaren*, Wien 1909] arasında bir münasebet mevcut olduğunu farzla menşeyini bir türlü izah edemiyor [*Turun - Tudun*, Petrograd, 1918, s. 399 «Sborinik Muzeya Antropologii i Etnografii pri Ross. Akad.» Cilt V. Kaşgarî [I. 317] kelimeyi المجرى والمجرب مما gibi tamamiyle başka bir manada almıştır. Her halde, kelimeyi pek dolambaçlı yollara saptıranlar, Brockelmann gibi bir az da türkçenin *tutmaq* fiiline nazar atfetmiş olsalardı, belki Çine kadar gitmeğe ihtiyaç kalmazdı. Kelime *tutmaq* tan yapılmış bir isim olsa gerektir [Bak : Brockelmann, *Hofsprache in Alturkestan* «Versamling von Opstellen» s. 223-224].

kelimesine muhakkak verilmek istenilen 'memuriyet adı' manasını ifade etmemektedir.

*
* *

İşte, XII-XIV ücnü asır Orta Asya Uygur türkleri hukuk medeniyeti abidelerini, millî medeniyet noktası bakımından, küçük bir salahiyetle gözden geçirdikten sonra, itiraf edeyim ki, gayyur türk hukukçuları için bu ve sikalarda bizim gözümüzden kaçmış olan daha bir çok ehemmiyetli noktalar vardır ki bunlar her şeyden evvel bir ihtisâs meselesidir. Orta Asya medeniyeti banisi Türklerin, bu sahadaki tesir ve rolleri, millî kültür noktasından, şüphesiz unutulmaz büyük bir hizmettir. Bunu meydana çıkarmak ve eski Tohar, Hint, Çin'le olan münasebetini tayin etmek herhalde genç Üniversitemizin gayyur hukuk araştırmalarına düşen millî bir vazifedir. Bize, terettüp eden vazife ise, ancak onlara vesikalarda tesadüf edilen hukuk tâbir ve ıstılahlarını, hiç olmazsa malzeme şeklinde hazırlamaktır. Bu gayeyi takiben bibliogarfisini yukarda verdiğimiz Uygur hukuk vesikalarındaki ıstılahları, tâbirleri, muhtelif mahallî vergi adları ile beraber kabîl olduğu kadar, tafsilatı ile burada neşrediyoruz. Mamafih, burada da itiraf edeyim ki her şey yerinde değildir. Metnin okuyuşlarındaki noksanlar ve hatalar, bilhassa Uygur içtimâî hayatını aydınlatabilecek mevadın yoksulluğu bâzî meselelerin haline mani olmaktadır.

İHTİSARLAR

- ÜRD.* — S. E. Malov, *Uygurskiye rukopisniye dokumenti ekspeditsii S. F. Oldenburga*. «Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk». I. Leningrad, 1932, s. 129-149.
- DÜD.* — S. E. Malov, *Dva uygurskix dokumenta*. عقداجان «V.V. Bartoldu». Taşkent 1927, s. 387-394.
- ÜSp.* — W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Rus Akademisi neşriyatından. Leningrad, 1928 s. VIII-305.
- K. B.* — W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass - Hadschib aus Balasagun*. St. Peterburg, 1900, s. XXIV-560.
- T. T.* — W. Bang und A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, I. 1929; II. 1929; III. 1930; IV. 1930; V. 1931. Berlin, Sitzungsb. d. Preus. Akad. d. Wiss.
- MW.* — C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kasgaris Dîvan lugât at - Türk*, «Bibliotheca Orientalis Hungarica». I Leipzig, 1928.
- Rd.* — W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. I-IV. Sanktpeterburg.
- Ü.* — F. W. K. Müller, *Uigurica* I. 1908; II. 1911; III. 1922. Berlin.
- P. P.* — P. Pelliot, *La version Ouigoure de l'histoire des Princes Kalyânâm-kara et Papamkara* «T'oung-Pao». Leide 1914, XV, s. 225-272.
- Th.* — Thomsen, *İnscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896.
- Kaş.* — Mahmud al - Kaşgarî, *Dîvan Lugât at - Türk*, İstanbul 1333.
- Suv.* — B. B. Radlov ve S. E. Malov, *Suvarnaprabhâsa* (Sutra zolotogo bleska), Sanktpeterburg.
- İnd.* — W. Bang und A. von Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*. Sitzungsb. d. preus. Akad. d. Wiss. Phil-Hist. Klasse, 1931. XVII. Berlin, 1931.

- Et. Wör.* — Hermann Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turco-Tatarischen Sprachen*, Leipzig, 1878.
- Ş. Şül.* — Şeyh Süleyman efendi, *Çagatay ve türkî Osmanî lûgati*, İstanbul, 1298
- ZKV.* — *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzee Rossiyskoy Akademii Nauk.* T. I. Leningrad 1925, Malov'un makalesi, s. 552-556.
- Tarama* — T. D. T. C., *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*, İstanbul 1934 1-7.
- JOAJE* — *İzvestiya Obşşestva Arxeologii, İstorii i Etnografii pri İmperatorskom Kazanskom Üniversitete.* Kazan.
-

A. Hukuk İstilah ve Tâbirleri

I. ÖRF

YANG.- Kelimenin kullanıldığı bilumum Uygur hukuk vesikalarında, kelime daima EL le müteradif El YANGINÇA şeklinde olup 'örf' manasını ifade eylemiştir [*USp.* N.1, 7, 10, ve ilah...]. Karşgarî, aynı kelimeyi yalnız Yang şeklinde kaydetmiş ve ona 'merkez, kesafet, model' gibi manalar [*Kaş.* III. 67; *MW.*77] vermiştir ki, kelimeye aynı manalarada gayri hukukî Uygur abidelerinde de tesadüf edilmektedir [*Suv.* 132, 11; *Ind.* 54]. İlk islâmî devir türkçe metinlerin en mühimi olan *K. B.* de kelime hem 'örf, 'âdet' ve hem de 'tarz' 'mevcudiyet' manalarında kullanılmıştır. Meselâ: Ayu bârdi qılğın, qılınçın yangın 'o kendi kılığını, hareketini ve mevcudiyetini hikâye etti' [s. 55, 19] yahut Bu Ay-toldı ança yürüdi bu yang 'bu Aytoldı bir zaman bu tarzda yaşadı'(s.50,4) gibi. Kıpçak sahasına kelime ufak bir fonetik değişmesi ile Yong telaffüzunda intikal eylemiş ve Abû-Hayyan da arapçanın الحق kelimesi ile izah eylemiştir ki 'hak' 'örfi hukuk' demektir (*Caferoğlu*, tab'i, s. 98 ve 127). Kelimenin hem Orta Asya'da ve hem de Kıpçak sahasında bir manada kullanışı Yong tâbirinin 'örf' 'örfi hukuk' gibi hukukî bir ıstılah mukabilinde geniş Türk muhitine yayıldığını göstermektedir. Nitekim, Radloff ta kelimeyi aynen Koman lehçesi için tesbit ederek kendi lûgatine almıştır (*Rd.* III. 57-58).

Bugünkü canlı Türk lehçelerinden Altay ve Baraba lehçeleri kelimeyi aynı telaffûzla muhafaza edebilmiştir. Ancak, manası daha fazla şümül bularak 'can' 'karakter' 'fikir', 'tarz', 'âdet', 'örf' gibi birbirinden uzak ve farklı tâbir ve kelimeleri ifade eylemiştir (*Rd.* III. 57-58). Wambery Altayca için yalnız 'âdet, itikat, tarz, usul' gibi manaları almıştır (*Et. Wör.* 119). Kırgızlarda kelime yine 'âdet' örf, itikat, kanun' manalarını ifade etmektedir (*ibid.*). Kazak lehçesinde ise hem kelime ve hem de manası de-

[1] Dikkata şayandırki, vaktiyle Prof. A. von Le Coq *el* kelimesini, yıl, sene, manasında olan *il* le karıştırmış ve *el yangınça* tâbirini *il yangınça* şeklinde kabûl ederek 'yıl örfi, sene örfi' gibi tuhaf bir manda tercüme eylemiştir [*Le Coq, Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan.* « Turan ». Budapest, 1918, s. 455]. Halbuki, yıl, sene manasındaki *il* kelimesinin burada yeri olmadığı gibi, sene veyahut, yıl örfi gibi tabirin de umumiyetle kullanılmadığı malûmumuzdur. Ayrıca, istitrdaden kaydedeyim ki Uygur metinleri imlâsında bile, bu iki telaffûzu müşabih kelimelerin karışmasına yer vermemek için, yekdiğerinden farklı imlâ şekilleri kabûl edilmiştir. [Bak: Malov, " *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatoskom Muzee Rossiyskoy Akademii Nauk*, Leningrad, 1925, Cilt I, s. 554].

gişmiştir. Bunlardaki Yon 'tarz, şekil, vasıta çare' kelimesi şüphesiz Uygurlardaki Yang'ın aynidir (ibid). Çagatayca ile bugünkü Cenup lehçelerinde kelimenin isim şekline tesadüf edilmiyor. Ancak, Osmanlıcadaki ve Çagataycadaki Yangsılamaq (Et. Wör., 119, Ş. Sül. 300) fiil şeklinin Yang kelimesinden neş'et ettiğini kuvvetle tahmin edebiliriz. Zira Yang kelimesi K. B. de de gördüğümüz veçhile, gayri hukukî metinlerde ve bâzı bugünkü Türk lehçelerinde, ekseriyetle 'tarz' manasında kullanılmış ve bugün bâzı fonetik farklarla kullandığımız ve 'taklit etmek, manasında olan Yang + sılamaq' ta mana itibari ile bunun aşağı yukarı aynidir. Ancak, Wambery'nin Yanglış = Yanlış kelimesini de bu köke ithal etmesi, bir dereceye kadar mantikî olmakla beraber, ayrı bir araştırmaya muhtaçtır.

Mana ve menşeyi ne olursa olsun, kelime Uygur hukuk metinlerinde el'le beraber kullanıldığından, ancak hukuk ıstılahı olarak 'örf ve 'örfi hukuk' manasını ifade etmiştir. K. B. ve Kaşgari'de bu el-kelimesinin kullanılması da buna başlıca bir delil olabilir. Nitekim, törä kelimesi de yalnız başına kullanıldığı zaman 'kanun' manasını ifade ettiği halde, el'le beraber el töräsı yahut el törüsü birlä (USp. N 9 8 ve ZKV. I. s. 534) şeklinde kullanıldığı zaman 'örf, 'adet, , 'an'ane' gibi manalar almıştır. Bu takdirde el kelimesinin muayyen hukuk tâbirlerine bitiştirilmesi, sırf o kelimeye muayyen ve mahallî bir mana vermek için olmuştur. 'Örf, 'örfi hukuk' manalarına gelen el yangınça tâbiri de işte bu kabildendir.

Aynı manayı ifade eden diğer bar yangmça yahut elning tutuq yangmça gibi tabirlere de vesikalarda tesadüf edilmektedir (Bak: ZKV. I. s. 534). Bunlar, vesika muharririne göre yazılmıştır. Galiba hiç bir farkı ihtiva etmemektedir.

Kelimeye ilâve edilen lıg lâhikası bugünkü -y- nisbete muadi'dir. Ancak, bir metinde (USp. 88) Yanglıg şeklinde tesadüf edebildiğimiz kelimenin manası 'örfe göre, yahut 'örfi, dir.

II. REHİN

TUTUQ— Bir vesikada Tutuq (USp. N 51), diğerinde ise Tutquğ (URD. s. 132-133) telâffuz şekline malik olan kelimenin manası, kullanış tarzına ve vesikaların muhteviyatına bakılırsa, 'rehin'dir. Kelime, ancak, borç olarak alınan para mukabilinde borçlunun kendi doğma oğlunu Tutuq olarak bıraktığı iki vesikada göze çarpmaktadır. Bu vesikalar, haddi za-

[1] Bugünkü Rumeli'de de taklit manasında mevcuttur. Üstadım Köprülüzade Fuat Beyfendinin şifahen verdiği malûmata nazaran, kelime Yanglıg telaffuzu ile XVII- inci asır metinlerinde de kullanılmış ve Sekkaki'den Babür'e kadar Çagatay kılassik edebî lisanında kendisini muhafaza ettiği gibi daha sonraki devirlerde de ıstimaline devam edilmiştir. Azerî lehçesinde - ng - nin - m - kalbi ile yamsılamaq şeklinde kullanılmaktadır.

tında bir deyin senedi olarak, muhteviyatı itibarile sairlerinden büyük bir farkla ayrılmaktadır. Muvakkat veya daimî olarak para mukabilinde, amele sıfatı ile yahut « oğulluğa » terkedilen aile çocukları, borç olarak aile reisi tarafından alınan para mukabilinde, muayyen bir müddet için her bir vazifenin ifası ile mükelleftirler. İşte, bu sıfatla yabancı birisine (yani borç verene) terkedilen evlatların terk muamelesi Tutuq veya Tutquğ tabiri ile kaydedilmiştir.

Kaşgarî kelimeyi الرهن ve الاخذ manasında olarak (*Kaş.* 1.311; *MW.* 221) tutuğ telaffûzu ile almıştır. Tâbirin asıl manasına hülûl odemiyen Radloff, vesikanın mevzuu ve münderecatı üzerine tutuq olarak terkedilen çocuğun 'bin yıl on bin gün' için terkedildiğini nazarı dikkata alarak, kelimeyi 'tabiyet, mahkûmiyet' gibi manalarda almıştır (*UŞp.*s. 88). Her ne kadar vesikanın muhteviyatı ve hukukî hükmü bu manayı istihdaf ediyorsa da, fakat, kelimenin asıl manası Kaşgarî'nin kaydettiği rehin'dir. Yalnız, rehin olarak terkedilen şahıs olduğundan, terk edilen para mukabilinde, tutuq'un çalışma mükellefiyetini de deruhte ittığını kabul etmek zarureti vardır, ki bu da kastedilen rehin'e daha geniş bir mana verilmektedir.

Rehin mukabili olarak Şeyh Süleyman Efendi, Çagatayca için tutaq kelimesini almıştır (s. 113). Diğer canlı Türk lehçelerinde kelimeye tesadüf edilmiyor. Anadolu'nun bâzı aksamında rehin manasında bir tutuq kelimesinin kullanıldığını işittimse de, fakat hiç bir lûgatta tesbit edemedim. Kaşgarî'nin kelimeyi rehin mukabilinde olarak alması, onun asıl manasını meydana koymakla beraber, Uygur hukuk metinleri kelimeyi daha geniş bir manada ve kat'î bir ıstılah makamında kullanmışlardır.

III. TEMETTÜ

Asıg — Gayrî hukukî Uygur dili yadigârlarında kelimenin asıl manası 'istifade, menfaat ve faide'dir (*U.* III. 39, 18; *Suv.* 185, 17). Bâzan da aynı manayı ifade eden tusu¹ kelimesi ile yan yana « Synonymkomposita » olarak asıg tusu (*P.P.* 34, 7; *T.T.* 16, 123; *Suv.* 185, 17 asıg tuzu) şekillerinde aynı manayı muhafaza ederek kullanılmıştır. Türkçeden Mogolcaya aynı mana ile geçen bu kelime, Kowalewski lûgatında (s. 59 a) aşık, Wla-

[1] Kaşgarlı Mahmut bu kelimeye 'menfaat' manasından başka bir de التمتع manasını vermiştir [*Kaş.* III. 169] ki bu manaya hukuk metninde tesadüf edemiyoruz. İbni - Mühenna, ancak fiil şeklini tusuldu تسمع manasında almıştır. Mogolca da tusa telaffûzunu alarak 'utilité, avantage, interet, profit, bien, manalarında kullanmıştır [Schmidt, *Mongolsko - Nemeisko - Rossiyskiy Slovar*, Sanktpeterburg, 1835, s. 255; Kowalewski, *Die Mon. - Fran.*, III, s. 1824]. Yakut türkçesinde de aynı telaffûz hakimdir.

dimirtsow, da ise [*Srazonitel'naya grammatika mongolskago pismennago yazıka*. Leningrad, 1929, s. 392] aşığı şeklinde zaptedilmiştir. Kaşgarlı Mahmut'taki telaffüz şekli tıpkı Uygurcada olduğu gibi olup keza 'faide, kazanç' manalarında alınmıştır (*Kaş.* I 62; 130; *MW.* 13). Radloff Uygur lehçesi için azık (I. 565), Çagatayca için asık (I. 541) ve Şeyh Süleyman efendiye istinaden asığ (I 542) şekillerini kaydetmiştir. Halbuki, Şeyh Süleyman'ın 'nef, faide, temettü, ticaret' manalarında aldığı كسب kelimesinin teleffüzu tıpkı Uygurcada olduğu gibi asığ'dır (s. 13). Bugünkü canlı Türk lehçeleri bu kelimeyi muhafaza etmemişlerdir. Vaktiyle, Kıpçak ve Xarezm sahalarında kullanıldığını Hayyan'dan (*Caferoğlu* tab'ı, s. 6) ve *Muin-ül-Mürit'ten* anlıyoruz [*Tarama Dergisi*, « faide » maddesi, s. 221].

Hukukî metinlerde ise kelime ancak yalnız başına kullanılarak, ekseriyetle ceza kabilinden olarak borçlunun dayinine, ödeme zamanını geçirdiği zaman, vereceği 'menfaattan, kârdan' tâbiri diğerle 'temettü'den ibarettir. Malof, lûgatçesinde kelimeyi iki 'faide' ve 'faiz' gibi manalarda almıştır (*USp* s. 263) ki, o sonuncu manayı, iki vesikalarda, kelimenin asıl 'faiz' manasında olan tüş yerinde kullanılmasından almıştır (*USp*. N. 18, 52). Eğer, hakikatan bu iki vesikada kastedilen menfaat yahut faide 'fâizden, ibaret olmuş olsa idi, diğerlerinde olduğu gibi 'faiz, manasını ifade eden ve vesikalarda geniş kullanım sahası bulan tüş tâbiri istimal edilmiş olurdu. Halbuki bu vesikalarda (*USp.* 18, 34, 47, 70, 63 ve ilah..) aksine olarak ve bilerek tüş kelimesi kullanılmamış ve yerine ancak aşığı ıstılahı kaim olmuştur ki, bu tâbir de, ister istemez, vesikaya farklı bir mahiyet vermiştir. Bizce, bu kabil vesikalarda asığ tâbiri tahtında asıl kastedilen mana hukukî bir ıstılah olan 'temettü, ve buna yakın 'kâr, menfaat' olmuştur¹.

IV. FAİZ

Tüş . - Kelimenin asıl manası, hukukî mahiyette olmıyan Uygur metinlerine bakılırsa 'yemiş' ve 'mükâfat' mansındadır (*Ind.* 50; *Ug.* III. 90, 18). Ne eski ve ne de yeni Türk lehçelerinde istimaline tesadüf edilmektedir. Belki, yegâne kullanım sahası Uygurca olmuştur. Hukuk vesikalarının tertibinde kelime 'faizle' para veya susam yağı, şrap gibi ödünç alınmak istenilen borcun, âdeta bir ödünç verme şartı olarak kaydedilmektedir. Meselâ : Tüşgâ, bor Tüşgâ küñçüt ve ilah ... gibi. Yahut ta medyunun borcunu vaktinde ödemediği zaman, el yangınça tüşü birlâ, yani örfün tayin ettiği faizle ödemesi lâzım geldiği tasrih edilmiştir. İşbu iki kayıt şeklerinden de görüleceği veçhile, kelime hukuk dilinde yalnız 'faiz' gibi bir ıstılah muka-

[1] Aynı isimden yapılmış asıgıg 'istifadeli' ve asınmaq 'istifade etmek' şekillerinde nadiren de olsa iki vesikada [*USp.* N. 48 ve 18] kullanılmıştır. [Bak : T. T. I. 9, 61 ve III. 10, 69].

bili olarak yer bulmuştur. Malov, kelimeye daha şumüllü bir mana vermek gayesi ile lüğatinde 'faiz, faide, kazanç' gibi yekdiğerine yakın ve serbest bir şekilde tercüme eylemiştir (*USp.* s. 300). Lâkin kelimenin en hakiki manası ancak 'faiz' dir.

V. HAZINEİ HASSA

Ağılıq. - Daha Gök-Türk abidelerinde her nevi 'kıymettar eşya' manasında ağı şeklinde kullanılan bu kelimeye (Thomsen, *Turcica*, s. 67), yalnız Uygur hukuk metninde «**ıq**» lâhikası ile beraber ağılıq şeklinde tesadüf edilmektedir. Bu sonuncu şekilde, kelimenin asıl manası 'depo', 'antrepo' 'ambar' ve 'hazine' dir (*Uigurica*. I. s. 54). Bu itibarla, kelime yalnız başına, vaktiyle Klaproth'un da kaydettiği veçhile, yerine göre 'depo' ve 'hazine' manalarını ifade etmiştir. Lâkin, Uygur hukuk vesikasında (*USp.* s. 78) içgärü ağılıq¹ şeklinde kullanıldığından, içgärü kelimesi ona başka ve daha hususî bir mana vermiştir. Buradaki içgärü, Orhon abidelerindeki içräki (*Th.* s.2) ve Pelliot'daki içgärülg (72. 7) ün aynı olup 'saraya mahsus', 'saraya ait' manasını ifade etmektedir. XVII-inci asır Özbek saraylarında 'saray hâssa odacısı, manasında kullanılan içgi kelimesi [Bartold, *Zeremonial pri dvore Uzbetskix Xanov v XVII Veke.* « Sbornik v çest semidesyatiletija Potanina ». St. - Peterburg, 1909, s.305] ve Çagataycadaki 'saray memuru' adı olan içki bæg (*Rd.* I. 1518), hep yukarıki içgärü kelimesinin aynidir. Hatta, Uygur hanlarının saraylarında içräki rütbe ve unvanı altında bir çok muhtelif makamı işgal ve merasimlere iştirak eden memurlar olmuştur [F. W. K. Müller, *Der Hofstaat eines Uigurenkönigs.* « Festschrift Wilhelm Thomsen », Leipzig, 1912, s. 211]. Bu takdirde mevzuu bahsolan içgärü ağılıq ıstılahı Uygur hukuk vesikalarında bizim Cumhuriyet devrinden evvel kullandığımız 'Hazinei Hassa' dan başka bir şey değildir.

Ağı kelimesinin menşeyini araştıranlardan Profesör Ramstedt, daha Gök-Türklerde kullanılmış olan ve muahheren Türk lehceleri arasında in-tişar sahası bulan akça kelimesini esas olarak kabul etmiştir. Gombosch akça kelimesinin $\sqrt{\text{ak}}$ tan neşettiğini meydana sürerek Ramstedt'in fikrine nedense ısınmaktadır (*Körosi Csoma-Archivum.* I, s. 84). Filhakika, akça kelimesinin Yenisey abidelerinde kullanımına tesadüf edildiği gibi [Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,* s 348], ağı kelimesi de Orhon abidelerinde kullanılmıştır (*ibid.* 85). Aşağı yukarı bir devrede ve bir muhitte yekdiğerinden farklı manalarda kullanılan bu iki kelimenin, her halde bâzı farklarla kullanıldığını hatıra getirmektedir².

[1] Radloff okuyuşu içkerü dür [*USp.* s. 134]

[2] Uygur metinlerinde ağı kelimesinin manası 'servet' dir [*P. P.* 7, 6]. Aynı manada ağı barım [*P. P.* 7, 9; *Man.* III. 21,2] ve ed kelimesinin de kullanıldığı varittir. [*Suv.*

VI. HAZİNEGAR yahut VEZNEGAR

Ağıcı. - Ağı ve çı eki ile teşekkül eden bu kelimeye yalnız bir Uygur hukuk metninde tesadüf edilerek tsangçı ağıcı şeklinde kullanılmıştır (*USp.* 88, 40). Radloff bu müteradif olarak kullanılan iki kelimenin asıl manasını almamış ve tercümesinde aynen tekrar ederek izahatına 'vergi topluyanlar' « Steuereinnehmer » demiştir (*USp.* s. 147). Malof İlgatçesinde ise Kaşgarî'ye istinaden 'veznedar' diye tercüme eylemiştir (*USp.* s. 260). Birinci tsangçı kelimesi Klapproth'un ağıcıım tsangım tolzun 'möge mein Speicher und Schatz voll sein' = 'ambarım ve hazinem dolu olsun' cümlesinden anlaşıldığına göre Çince olup 'hazine' manasını ifade etmiş ve ağıcı kelimesi müteradifi makamında kullanılmıştır (*U. I.* s. 54). Kaşgarî sarîh olarak خازن الدیاج kelimesini hakikî manası ile خازن الدیاج diye almıştır ki Uygur hukuk metnindeki 'hazinedar'ın tam aynidir. Kelimenin kullanıldığı vesikanın mevzuuna da bakılırsa ağıcı tâbiri altında, burada, toplanan vergilerin teslim edildiği yahut ta tab'adan vergileri doğrudan doğruya toplayan 'devlet hazinedarı' kastedilmiştir (*USp.* s. 146). Gayrî hukukî mahiyetteki Uygur metinlerinde kelime keza 'veznedar' yahut 'hazinedar' manasındadır (*Suv.* 270, 4; *P. P.* 9, 7). *K. B.* de bir ağıcı'nın vazifesi tarif edilirken Bitig bilsâ sağış ağıcı bolur 'yazı ve hesap bilirse hazinedar olur' (s. 346, 17), diye birisinin devlet ve yahut hükümdar hazinedarı olabilmesi için ne gibi evsafı haiz olabilmesi lâzım geldiği izah edilmiştir. Bugünkü Türk lehçelerinin hiç birisinde kelime kullanılmamaktadır.

VII. BAŞ HAZİNEGAR

Ağıcı Uluğı - Hukuk vesikalarında bu tâbir kullanılmamıştır. Yalnız Pelliot'nun neşrettiği « İki kardeş hikâyesi » nde ' görülen bu iki kelime

577,17]. Radloff kelimenin menşeyini üstelik arapçanın حق kelimesinden neşsettiremeğe gayret etmiştir [*Rd.* I. 154]. Kaşgarî'de ağıcı'nın manası خازن الدیاج dır [*Kaş.* I. 83, 12] ki aşağı yukarı 'kıymettar eşya' gibi bir mefhumu ifade etmektedir. *K. B.* de de bu son mana kastedilmiştir [s. 377, 35]

İslâmî devirde, XI - XII inci asırlarda 'hazinedar' manasında ağıcı ve hattâ ağacı gibi şekillerde kullanılan bu kelimenin, bugünkü Osmanlı lehçesinde 'erkek tarafından kızı verilen para' manasında kullanılan ağırlıq'm meşeyini teşkil ettiğine şüphe yoktur.

Kelimenin 'göz yaşı' manasında da kullanıldığı varittir [*U.* II. 61, 9]. Tavar'ın synonym'i olan ed ise mogslcaya 'biens', 'richesse' manalarında geçmiştir [*Bang.* «Muséon» XXXVI. 235 not 1].

[1] P. Pelliot, *La version ouigure de l' Histoire des princes Kalyânankara et Pâ-pamkara* «T'oung Pao» vol. XV Leide 1914, s. 233 de bu kelimeyi taşıyan cümle şöyledir: Ol ödün ağıcı uluğı xanxa inçe ötünti 'A ce moment, le trésorier en chef s'adressa ainsi au roi'.

(7, 7) galiba baş veznedarı sair daha küçüklerinden tefrik etmek için uluğ gibi bir sıfatla teşkil edilmiştir. Anlaşılan, bu ıstılah tahtında en büyük maliye memuru ve yahut ta 'maliye nazırı' yahut 'hazne nazırı'nın kendisi kastedilmiştir.

VIII. EMLÂKİ HASSA

İnçü. - Yalnız üç Uygur hukuk vesikasında tesadüf ettiğimiz bu kelimenin manası Çagatay lehçesine göre 'emlakı şahâne' [Rd. I. 1455 incü]; Baraba lehçesinde cihaz [ibid. inzi]; Telaut lehçesinde 'miras, cihaz' [Rd. I. 754 änci] ve Altay hikâyelerinde yine 'cihaz' dır [Rd. I. 1445 inyi konyo]. Ayrıca, Çagatay lehçesinde 'bende, köle, memlük' gibi manaları haiz olduğunu Ş. Sül. [s. 63] efendiden öğreniyoruz. Gayrî hukukî Uygur metinlerinde kelime istimal edilmemiştir. Hukukî metinlerdeki kullanış manası itibariyle hem Çagataycaya ve hem de Uygurcaya tevafuk etmektedir. Meselâ: inçülärtin inçü borluqqa 'kölelerden emlakî miriye üzüm [şarap] bağına' (USp. N 21); inçü bağçılarqa 'emlakî miriye bağçıvanlarına' (USp. N 22; s. 30 - 31); inçü qılığı bilä 'emlakî miriye üsulü ile' (USp. N. 25, s. 35) gibi. Malov kelimeyi 'miras' ve 'cihaz' manalarında tercüme etmiştir ki (USp. s 272) bu manalar bence kat'iyen kelimenin hukuk vesikalarındaki hakikî manasına uymamaktadır. Galiba, Malof, tercümesini Radloff lûgati üzerine yapmıştır.

Nitekim, İlhanlılar devletinde aynı kelime ¹ «gerek muayyen bir mın-takanın hükümdar sülalesine mensup zatların malikânesi addedilmesi ve gerek ayrı şahısların bunlara tâbi bulunması» gibi manayı ifade etmiştir [Bartold, *İlhanlılar devrinde malî vaziyet*. «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası». I. s. 149]. Fakat, vesikalar bu kabil emlak veya arazi idaresi ve sair hususâtı hakkında kat'iyen malûmat vermemektedirler. Vesikaların mevzuları, bilhassa emlakî miriye istifadesi şeraiti tavzihinden ibarettir. Hele, vesikalardan biri (N 22) uzunca olup, muhtelif hükümdarlar zamanında emlakî miriye bağçılarından alınmıyan qalan vergisinden bu sefer de azat olunmalarını talep etmekte ve Tokluk Tämür'ün de salefleri gibi hareket edilmesi rica edilmektedir. Çok dikkate şayan olan bu vesika, o zamanki emlakî hassadaki halktan alınan vergilerin de ağırlığını

[1] Bartold kelimeyi rus harf ve telaffûzu ile *indju* şeklinde okuyarak türkçe için *inçu* şeklini tercih ve Radloff lûgatindeki *ençi*, *incü* ve *inçü* kelimelerini zikirle iktifa etmiştir [Bartold, aynı eser. s. 149 Not 7]. Kelimenin menşeyinin belli olmadığına Bartold'un fikrine iştirakla, Uygur hurufâtı yazısı üzerine, kelimenin palatal olduğuna şüphe etmemekteyiz. Malof'un bu telaffûzla kaydı fikrimizi takviye etmektedir. Çagataycada da kelime bu telaffûzdadır. Mamafih, mevzu kâfi derecede anlaşılıyor. Ayrıca bir tetkike muhtaçtır.

gösterdiği gibi, qalan vergisinin de mahiyetini bir dereceye kadar tenvir etmektedir. Anlaşılan, buradaki emlakî miriye idaresi, aşağı yukarı İlhanlılarınkine benzemiştir.

IX. CEZA

Qıyın, Qın. - Yalnız üç Uygur hukuk vesikasında qıyın birisinde ise Qın¹ şeklinde kullanılan bu kelimeye, ayrıca Kıpçak sahası için İdräk haşiyesinde Gın, Gınlık (*Tarama Dergisi*, 173); Orhon metinlerinde Qıyın (ibid.); bugünkü canlı lehçelerden Telautlarda Qıyal (*Rd.* II. 712) Kazan lehçesinde Qıyın, Qıyaning (*Rd.* II. 718, 719) telaffûzlarla tesadüf ediyoruz. Bütün bu membalarda 'ceza' manasında geçen bu tâbir hukuk vesikalarında her şeyden evvel 'cezayı nakti' ıstılahı yerinde kullanılmıştır. Qın telâffuz şekli ise -y- sesinin düşmesinden qıyın > qun > qın ileri gelmiştir. Kaşgarî de kelimeyi bu şekilde (I. 285) almıştır. Vesikalar, maatteessüf cezanın neden ibaret olduğunu tayin etmiyorlar.

X. ZARAR VE ZİYAN

Qor. - Manası 'zarar ve zıyan' olmakla beraber (*T.T.* I. 13, 148) Radloff kelimenin kullanıldığı metinlerde qorluq u 'haklı' ve qorsuz 'haksız' gibi (*IJSp.* N. 16) manalarda tercüme eylemiştir. Malof, lûgatçesinde qorluq' u 'zıyan gören' 'zarar gören' manalarında almıştır. Kaşgarî'de kelime 'zarar, ve 'zıyan' manalarında olduğu gibi (III. 87, 12) bugünkü türk lehçelerinden Telautcada qor, Şorcada qorag şekillerinde (*Rd.* I. 550 - 551) aynı manada mahfuz kalmıştır². K. B. de de tesadüf ettiğimiz bu kelimeyi, yanlış olarak harici bir müşabehet üzerine Radloff farisi' nin *قور* undan neşet ettirmiştir (s. 121 not. 22). Halbuki, kelimenin asıl kökü türkçe qora + inaq' tır (Bak: Bang und Gabain, *T. T. I.* s. 25 not 148). Saydığımız membalardaki kelimenin istimali üzerine Qor'un ıstılah manası 'zarar' ve 'zıyan, dır.

XI. TAZMİN, TEDİYE

Töläç. - Hakikî manasını tayinde müşkülât çektiğim bu kelimeye, ve-

[1] İki saita arasındaki -y- ve -ğ- harflerinin düşmesine umumiyetle türkçede bolca tesadüf edilen bir keyfiyettir. Mesela; *bayan* > *baan* > *bân* = *ban* yahut *Kağan* > *kan* > *kân* = *kan*, *xañ* gibi.

[2] Mogolca telaffûzu *Xoro*'dır [*DUD.* s. 393]. Fakat qor telaffûzu da kendisini aynen muhafaza edüp الحسارة manasındadır [Bak : Melioranski, *Arab filolog o mongolskom yazıke* «Trudry Vostoç. Otd. Imp. Rus. Arxeolog. Obsşestva». Tom. XV. Vıp. II - III, s. 145. Kelime mogolcaya Türkçe dengeçmiş olsa gerektir.

sikadaki tahminî manasına göre 'tazmin, tediye' gibi iki manâ verdim. Her ne kadar kelime iki vesikada [*USp.* N 24, 32] kullanılmışsa da, maatteessüf birinci vesikadan bir manâ çıkarılamıyor. İkinci de ise mân Tasıq üç yılga tägi yanıp bu nârsälärni Turıqa birmäsär män borluq Turıqa toqru töläç bolsun 'Ben Tasıq üç yıla kadar geri gelip bu eşyaları (üç yıl vaitle terkettiğim üzüm bağının istifadesi mukabilinde ödünç olarak aldığım borcumu) ödemezsem. üzüm bağım Turıya hakiki tazminatım olsun'. Cümlelerin bu şekil ve muhteviyatı üzerine, ben burada töläç kelimesini ' tazminat' diye tercüme etmeği tercih ettim¹. Mamafih, oldukça buna yakın 'tediye' ve 'mükâfat' gibi manâları da ifade etmesi ihtimali çok kuvvetlidir. Nitekim, Malof, lûgatçesinde kelimeye bu iki manayı verdiği gibi [*USp.* 298], bugünkü Türk lehçelerinde de ekseriyetle birinci manada kullanımına tesadüf ediyoruz. Meselâ: Şor, Koy., Kaç, Sag., Çağ., Şark Türk, Kom. ve Karaim lehçelerinde $\sqrt{\text{töla-}}$ 'tediye etmek, [*Rd.* III. 1260]; Çağ. tölök 'tediye' [*Rd.* III. 1261] ve 'tazmin', 'cerime' [*S. Sül.* 124); yine aynı lehçede tölämək 'tazmin etmek' (ibid.); Karaim tölew < töläü 'tediye, mükâfat' (*Rd.* III. 1261): Tel. Şor. Leb. tölöm < tölö + m 'tediye' gibi. Gayri hukukî metinlerinden ancak birisinde tesadüf edilebilmen töläç kelimesi [W. Bang und A. v. Gabain, *Uigurische Studien.* « Ungarische Jahrbücher ». 1930, Bd. X, s. 208,8 ve 209,44] nedense ustadım Prof. Bang ve von Gabain tarafından tamamı ile tercümesiz bırakılmış (Bak. *Index*, s. 48.) ve hattâ kelimenin kendisinden bile, şu şekildeki [töläç ?] kayıtlarına bakılırsa, şüphelenmişdiler. Halbuki, « Codex Cumanicus » da kelime Uygarcada olduğu gibi toleç şeklinde olup latınca 'gratis' manasında tercüme edilmiştir [Géza Kuun, *Codex Cumanicus*, Budapestini, 1880, s. 132 ve 289] ki 'bedava, meccanen, parasız' demektir. Başlıca, 'tazminat' ve 'tediye' gibi iki manada gelen töläç kelimesi 32 numaralı Uygur hukuk vesikasına nazaran 'tazmin' manasını ifade etmektedir.

XII. EHLİ HİBRE

Uçqur. — Yegâne bir vesikada tesadüf ettiğimiz [*USp.* N 14] bu kelimenin asıl menşeyi, diğer hukukî olmıyan Uygur metinleri ile de izah edilemiyor. Radloff metin tercümesinde 'Expert', Malov ise 'mütehassis' diye almıştır [*USp.* S. 302]. Ne kadar doğru okunup okunmadığı da gayri kabil tavsıhtir. Ona göre kelimeyi Malov'ta olduğu gibi aldık.

[1] Aynı kelimeden *töleme*-fiili 'tediye etmek' manasındadır. Bu şekilde kelimeye ancak bir vesikada atesadüf edebilmekteyiz [*USp.* N 32].

XIII. SENEDİ HAKANİ

Ulam Yarlıq. — Eski Osmanlıcada «senedi hakanî», veya «tapu senedi» diye kullandığımız ıstılah, Uygur hukuk vesikalarının ancak birinde [USp. No. 88,9 / Ulam Yarlıq gibi bir tâbirle ifade edilmiştir. Radloff mezkûr vesikanın almanca tercümesinde, tamamiyle yalmış olarak, tâbiri 'Gnadenbrief' = 'Berat' diye anlamış [USp. S. 143 / Malof ise lûgatcesinde 'tapu senedi' yahut 'senedi hakanî' diye tercüme eylemiştir [USp., s. 331] ki bu sonuncu mana Ulam + Yarlıq'ın ifade ettiği lisanî manaya aynen uymaktadır.

Ulam kelimesi, yalnız başına, eskidenberi Türk ve Mogol dillerinde müşterek olarak kullanılmıştır. K. B. de geçen bu kelimeyi (s. 4, 18) Radloff, anlamadan 'meth, sena' manasında tercüme ettiği gibi kendi lûgatinde de, şüphe işareti altında Uygurca için 'refah, selam, temayül'; Osmanlıca için Ulam ulam 'grup halinde', Baraba lehçesi için 'sık sık'; Sagay ve Koybalca için 'çok, oldukça', daha fazla' gibi aldığı manaların hiç birisi [Rd.1.1686:7] bizim vesikadaki Ulam kelimesinin manasına kat'iyen uymamaktadır. Orhon abidelerinde kelimeye fiil-gerundium -şeklinde Ulayu 'en s'y joignant', 'suivi de' manası ile tesadüf edilmektedir (Th. s. 164 not 59). Yakut dilinde ise kelimenin manası 'tedricen'dir [Pekarskiy, *Kratkiy Rassko - Yakutskiy slovar*, Yakutsk, 1905, s. 85]. ^{مهنة الحاقى} 'm 54 üncü sahifesindeki (Necip Asım Bey tab'ı) ulam, bizim kastedtiğimiz kelimenin aynı olduğu halde, naşiri yalnız olarak kelimeyi «ölmek» fiilinden neşet ettirmiştir. Codex Cumanicus'taki manâsı 'ab' ve 'de, (Geza Kuun s. 260) diye kaydedilmişse de 'ebedî, daimî, daima' şeklinde tashih icap eder [Samoyloviç, *Addenda et corrections à l'edition du texte et la traduction du « Kutadgu bilig »*, Com. Ren. de l'Acad. des Sciences de Russie 1924, s. 149]. Wambery, kelimenin Mogolcadaki 'allmählig nach-und nach' manalarına uyarak (Schmidt, *Mong. - Deut. - Rus. Wörterbuch* s. 54), K. B. deki bu kelimeyi Radloff'a nisbeten daha doğru ve hakikî manasında tercüme eylemiştir [Vambery, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck, 1870]. Kelimenin asıl menşeyi [Osm. Çağ. Uygur] lehçesinde 'raptetmek, bağlamak, birleştirmek' ve ilâh. [Rd. I. 1676/ manalarında olan \sqrt{ula} , fiili olup bir - m ilâvesi ile vücuda gelmiştir ki, manası 'ebedî, daimî'dir. Kelimenin bu manasını gösteren sarih bir misale ayrıca 56 numaralı diğer bir vesikada tesadüf ediyoruz. Burada ulam satıq al tâbirinin manası 'daimî mülkiyet için al' demektir ki ¹bu da

[1] Aşağı yukarı bu manada bir de başı taşı birle cümlesi kullanılmıştır [USp. N. 2]. Malof bu manaya gelen ve bütün Özbekler târsfmdan kullanılan yukarıki cümlelerin manasını teyit eden başı bilen sattım tâbirini lûgatçesine misal olarak almıştır [USp. s. 267].

ulam'ın hakikî manasını meydana koymaktadır. Manası sarîh olan yarlıq kelimesi ile beraber, ulam yarlıq tâbirinin ifade ettiği manâ 'ebedî, daimî senet' demektir ki, eski tâbirle 'Senedi Hakani'dir.

XIV. ŞAHİT

Tanuq — Aşağı yukarı her vesikada tesadüf ettiğimiz 'şahit' kelimesi, eski Osmanlı, Kazan, Koman, Kırgız lehçelerinde Tanıq; Karaimcede Tanık; Çagatay, Şark türkçesinde ve Uygurcada Tanuq şeklinde kendisini muhafaza eden sonuncu kelime ile ifade edilmiştir. Oldukça münteşir ve belli olduğundan, ancak, kaydi ile iktifa ediyoruz.¹

XV. DUYUN VE DÜYUN MÜKELLEFİYETİ

Alım. — Bugünkü almaq fiilinden al+ım şeklinde teşekkül eden kelime, yalnız başına 'borç', 'düyun' manasını ifade etmekle beraber [Kaş I. 72] Uygur vesikalarında daima birim² yahut perim kelimesi ile müşterek kullanılıp 'masraf', 'harç' manasında kullanılmıştır [USp. N. 11, 19,32,66]. Mezkûr metinlerde birim alım' dan başka bir de yuluq birim adlı daha bir vergiden bahsediliyor ki bu sonuncuyu müstecirle emlak sahibi beraber ödemektedirler; Halbuki, mukavele mucibince birinci birim alım ancak mücire aittir. Bu itibarla, bu iki terkip arasında hukuk bakımından manaca bariz farklar mevcuttur. Birim alım 'borç mükellefiyeti, ; yuluq birim ise 'arazi veya mahsûlden alınan bir nevi vergi manalarını ifade etmiştir.

XVI. DAYIN

Alımçı.-Yine almaq fiilinden 'düyun' manasında kullanılan alım'a ilâve edilen bir -çı eki ile vücuda getirilmiştir. Kelimenin aynı manada kullanımına Kaşgari'de (s. 72 ve 342) ve Altun Yaruk'ta tesadüf ediyoruz (Suv. s. 8, 12; 10, 16). Radloff bu kelimeyi almanca tercümesinde, doğru olarak bu manada aldığı halde, Malof kendi lûgatçesinde tam aksine olarak alımçı'yı 'borçlu' ve 'medyun' birimçı yi ise 'kreditor', 'dayin' manalarında almıştır. İlk bakışta haklı gibi gözükken Malof'un bu kaydi vesikalarca tayit edilemi-

[1] Kemah, Eğirdir, Ordu gibi Anadolu şehirlerinde kelimenin, ayrıca *danıq* telaffûzuna da malik olduğunu *Tarama*'dan öğreniyoruz [s. 794]. Fakat, ekseriyetle Osmanlı metinleri *tanıq* telaffûzunu tercih ettikleri gibi Adana, İzmir, Ankara, Çorum, Denizli ve ilâh. da da bu şekildedir.

[2] Kelimenin asıl ve hakikî manası 'borç, düyun' dur [Kaş. I. 342]. Bugünkü Tarançı türklerinde alelâde bir vergi manasında kullanılmaktadır [Pantusov, *Voyna Musulman protiv Kitaytsev*. 1881, s. 11].

yor. Numara 32 altındaki metinde tesadüf edebildiğimiz alımçılarım kelimesi ancak 'dayinlerim' ve 'kreditorlarım'dan başka bir mana ifade etmemektedir (Bak: *M. W.* s. 7 not 1). Zaten, bugünkü Türk lehçelerinden Azerî'de de alıcı kelimesi 'dayin' manasındadır ve bu cihetten Uygurcadaki manasını tamamiyle teyit etmektedir.

XVII. MEDYUN

Birimçi - Bugünkü 'vermek manasını' ifade eden bir'leim + çi ekleri ile teşekkül edüp 'medyun' manasındadır (*Kaş.* I. 12 ; *Ind.* 15). Alımçı, da olduğu gibi birimçi kelimesi de Malof lüğatinde yanlış tercüme edilmiş ve 'dayin' manasında alınmıştır (*USp.* s: 268). Radloff ise vesikanın mahiyeti ve mevzuu üzerine 'klient,¹ 'müvekkil' ve 'müşteri' manalarında almıştır (*USp.* s. 101). Diğer Turfan metinlerinde kelime ötagçı kelimesi ile müteradif ötagçı birimçi şeklinde 'ödüyücü medyun' manasında kullanılmıştır (*T. T.* II. s. 18 not 23) ki, bu da kelimenin 'medyun' manasında olduğunu tamamiyle teyit etmektedir.

XVIII. VESİKA, VASIYETNAME.

Bitig. - 'Mektup' 'kayd' ve 'evrak' 'vesika' gibi manaları vardır. Gayrî hukukî metinlerde ayrıca 'kitap' manasında da kullanıldığı varittir (*Ind.* 15). Malof kelimeye ayrıca 'vasiyetname' manasını ilâve eylemiştir. Etiş bitig şeklindeki kullanılışına bakılırsa belki 'kanunî, hakikî makbuz, ve yahut diğer şimdilik tayin edemediğimiz bir manayı² ifade eylemiştir (*USp.*s.

[1] Halbuki Malov lüğatinde bu manada olarak *Qadaş* kelimesi mevcuttur ki ayrıca Uygur hukuk vesikalarmda da bolca istimal edilmiştir [*USp.* 15, 30, 42. 58 ve ilah]. Yine aynı vesikalardan [N. 42, 58, 99 ve 107-110] da bu kelime *qa* ile *qadaş* şeklinde 'arkadaş, yakın, akraba' manalarında kullanılmıştır. Uygur metinlerinde kelimenin manası ancak 'akraba'dır [*Suv.* 5, 7 *qası qadaşı*; *U.* IV. s. 6]. Le Coq, yalnız olarak *qadaş* kelimesini, arkadaş, diye tercüme etmiştir [*Türkische Manichaica aus Chotscho*, II. 9,4]. Radloff ise *Tişastvustik* [s. 521] de defatle tesadüf edilen bu kelimeyi bir dikkatsizlik yüzünden *qanq qadaş* olan kelimeyi *qanqa qadaş* diye anlamış ve 'hana arkadaş, yahut hanın arkadaş, diye tercüme etmiştir ki gayrî ildir [F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, s. 28 not 5]. Yenisey abidelerinde ise *qadaş* kelimesi asıl manasını muhafaza ederek müvekkil, ve müşteri manalardadır [Radloff, *Altürk. Inschr.* s. 327 ve 361].

[2] Bu terkinin, metnin aslı elimizde olmadığından, ne kadar doğru okunduğunu tayin edemiyoruz. Kullanıldığı yegâne metinde *baş bitig* terkininden sonra [*USp.*N 6] gelmektedir. Radloff, almaneye tercüme etmemiştir. Malof etiş bitig şeklini kabûl ederek, hakiki, kanunî makbuz manalarını vermiştir. Halbuki, aynı metinde üçüncü bir *çın bitig* nevi vesikasına da tesadüf ediyoruz ki asıl bunun manası Malof'un etiş bitig'e verdiği

266). Muhtelif manalarına rağmen, hukukî metinlerde kelimenin asıl manası 'vesika' ve 'vasiyetname' olmuştur¹.

XIX. İCAR BEDELİ

Yaqa. - Kelimenin kullanıldığı vesikaların mevzuu üzerine, ancak 'icar bedeli' manasını ifade ettiğine hükmedilebilir. Radloff tercümesi de bunu tekit ettiği halde (*UŞp.* s. 77), Malof lûgatçesinde 'tediye' ve 'mükâfat' manalarında almıştır (*UŞp.* s. 273), ki bu manaların hiç birisi vesikaların mevzuuna uymamaktadır. N 2, 6, 11, 66, 77 numaralı vesikalarda kelime icaredilen arazinin istifa bedeli, tâbiri diğerle, 'icar bedeli' olarak kullanılmış ve kelime yalnız icar edilen araziye mahsus bir tâbir şeklinde istimal edilmiştir. Ms: Tâmiçinining Pusingtaqı utru borluqm on täng kâpäs yaqaqa tuttum 'Temiçininin Pusın dağı karşısındaki üzüm bağını 10 ten² pamuk mensucatı mukabilinde icareye tuttum'; iki sıq yaqaqa tuttum 'iki sık (ölçü) arazi icareye tuttum'; altmış tämpin süçük yaqam köni-birür mân 'altmış tempin tatlı şaraptan ibaret olan icar bedelini aynen vereceğim'. Eğer kelime icar edilen arazi dolayısı ile olmayıp, sair vesilelerle de kullanılmış olsa idi, meselâ: para, künçüt yağı, şarap ve ilâhare ödünç alınmasında gibi, şüphesiz, Malof haklı olurdu. Fakat, üzüm bağı ve arazi icarında borçlunun tediyesini deruhte ettiği ve onu hukukî muameleye raptedeceği şey, ancak icar bedeli olabilir ki, bu da vesikalarda Yaqa ıstılahı ile ifade edilmiştir. Bugünkü lehçelerde kelime kendisini muhafaza etmemiştir.

manaya tamamen tekabül etmektedir. 'Çın 'hakikî, hakikatan' manasındadır. [İnd. 19; UŞp. s. 304]. Anlaşılan, Malof etiş kelimesini de çın m ifade ettiği manada almıştır. Fakat acaba bu kelimeyi nerede bulmuştur? Vesikanın asıl nushasını görmeden, doğrusu bu hususta bir şey söylemek ancak ve ancak bir tahminden ibaret olarak kalabilir ki, galiba Malof'un da tercümesi bu kabildendir.

[1] Aynı kelimeden yapılmış olan bitimek 'yazmak, ve bitikçi 'yazıcı, kelimeleri istimaline vesikalarda tesadüf edilmektedir. İddaa edildiğine göre Çince'de kelime piet 'fırça' [yazı fırçası] telaffûzuna maliktir [İnd., s. 15]. Yalnız bir vesikada kullanılan bitigçi ve hatta bitkeçi, bitgeçi [*UŞp.* N. 26] kelimesi vaktile V. Thomsen tarafından uzun uzadıya araştırılmıştır [*IRAS.* 1012, s. 217]. Bu zata göre en doğru ve esas telaffûz bitigçi dir. Bitikeçi, bitigaeci, bitigçi ve Çagataycadaki bitigüçi [Pavet de Courteille, *Dict. Turc-oriental*, Paris, 1870.] hep aynı kelimenin birer varyantlarıdır. Mogolca'da biçig-çi telaffûzu ile beraber biçigeçi de mevcuttur. Mançu'da bitxe-şi dir. Geniş yayılın sahası bulan bu kelimenin menşeyi meselesi daha kat'î bir araştırmaya muhtaçtır [Bak, ayrıca : F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*. Berlin Akademisi neşriyatından, 1915, s. 32-33].

[2] Bu devir Uygurların alış verişte kullandıkları sikke sistemleri ve muhtelif ölçü neveleri oldukça şayanı dikkattir. Bu meseleye dair ileride ayrıca bir araştırmamızı neşredebiz.

XX. İVAZ, MUKABİL

Yanıt. - Yalnız bir hukuk vesikasında, kaybolan hakikî senet yerine müceddeden verilen mukabil makbuza ıtlak edilmiştir. Radloff «Empfangschein» diye tercüme ettiği halde (*USp.* N 5, s. 5) Malof, Kaşgari'deki aynı kelimenin mukabili olan العوض kelimesi ile (III, 6, 12) iktifa eylemiştir. *K.-B.* de kelime 'cevap' manasındadır (s. 59, 6). Canlı bugünkü lehçelerde kelime muhafaza edilmemiştir. Uygur Kuran tercümesinde, Ferište oğlu lügatinde kelimenin manası yine 'ivaz' dır (Bak: *Tarama*, s. 412).

XXI. ZABITA

Yarğan - Gayri hukukî metinde bulunan kelime F. W. K. Müller (*U.* I. s. 9) ve Radloff'ta «Scherge» manasında (*USp.* s. 163) tercüme edilmiştir, ki türkçe manası 'zabita', 'taharri memuru' demektir. Malof, kelimeyi 'taharri memuru' ve 'cellat' manalarında almıştır (*USp.* s. 274). Diğer membalarda ve bugünkü lehçelerde bu teleffüzla muhafaza edilmemiştir. Yalnız, Orhon abidelerinde 'Has isim' veyahut 'bir rütpe' olarak Yarğan (*Rd.* III. 137), Çagataycada ise 'samimî dost' ve 'Abu - Bekr'in' lâkabı olarak aynı talaffüzla kullanılmıştır (ibid.). Çagatayca'daki ilk mana farisînin yar' idan alınmıştır¹.

[1] Yarğan kelimesi ayrıca Uygurlarda da bir 'rütpe, olarak kullanılmıştır. Buyla *daruğa* rütpe adındaki son kelime izah edilemiyor. Ramstedt Mogol kelimesi olan *daruğa*'yı [Caferoğlu, *Azerî lehçesinde bazı Mogol unsurları* II. «Azerbaycan Yurt Bilgisi». Yıl 3, sayı 25, s. 6-7] bu kelime ile birleştirdiği gibi [Zwei Uigurische Runenschriften, Helsinki - 1913. ISF-Oug. XXX, 3, s. 6], Poppe de aynı bu fikri eski Mogol ve Türk y= d tahavvülâtı ile takviye etmektedir [Altaisch und Urtürkisch. «Ung. Jahr.» 1926 Bd. VI. s. 105]. Halbuki, *daruğa* kelimesi Uygur hukuk metinlerinden ikisinde [USp. N. 22, 31] bir memuriyet adı olarak geçmektedir. Anlaşılan, kelime iki telaffüz şeklinde Uygurlarda aşağı yukarı bir manada kullanılmıştır. Nitekim «Altun Orda» zamanında, *daruğa* kelimesi hem 'polis memuru' ve hem de 'vergi' toplıyan memur gibi iki muhtelif ve yekdiğerinden farklı manalarda istimal edilmiştir [Hammer, *Ceschichte der Goldenen Horde*. Pet. 1840, s. 238-9]. *Daruğa* kelimesinin yaylım sahası fevkâlade genişdir. Mahalline ve siyasî teşkilâtlara göre başka başka manalar almıştır. Ali Şir-Nevai *daruğa* kelimesini, polis müdürü ve müfettişi manasında almıştır [Bouvat, *Civ. Timouride*. «J. A.» 1926, s. 200]. Şarkî Türkistan'da keza aynı mana muhafaza edilmiştir [Raquette, *Wakf-Urkunde*, s. 20]. Cuci ulusu yarlıklarında, yüksek rütpeli bir memur, olmuş [Berezin, *Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordi*. Pet. 1850 s. 10]; Rus kınyazları «gramota» larmda ise hazineci ile beraber *daruğa*'lar da mevzuubahistir [Velyaminof-Zernof, *İzsledovaniye O kasimovskix tsaryax-i trareviçax*. «Tr. Vos. otd. İmp. Arx. Ob.» I. Pet. 196, s. 30]; İran'da şehir emaneti memurları reisi manasınadır [Dorn, *Otçet ob uçonom Puteşestvii po Kavkazu*. «Tr. Vost. otd.» VIII. s. 251]; Bugünkü Kafkasya Azerbaycanında ise 'gece çarşı bekçisi' demektir. [Caferoğlu, *Azerî lehçesinde bazı Mogol unsurları*. I. s. 6-7].

XXII. HÜKÜM, KARAR

Yarğu. - Anadolu'nun İzmir ağzında da kendisini muhafaza eden bu kelime, yalnız bir hukuk vesikasında kullanılmıştır (*USp.* N 98). Mevzuuna göre kelimenin vesikadaki manası 'hüküm' ve 'karar'dır. Uygur ve Kazan lehçelerinde $\sqrt{\text{yar-}}$, mahkûm etmek, tenkit etmek, muhakeme etmek' gibi manalardadır (*Rd.* III. 103). Canlı lehçelerden Altay, Lebed ve Osmanlıca'da yargı (*ibid.* s. 137) telaffüz şeklinde olup 'karar, mahkeme hükümü, memur emri'; Baraba, Koman, Çağatay, Karaim lehçelerinde ise yarğu 'karar, mahkeme kararı, prose, dava, mahkeme, hukukî hak, emir' manalarındadır (*ibid.* s. 139). Şeyh Süleyman'da hem yargı ve hem de yarğu telaffuzları mevcut olup 'müsadere, zapt emval ve emlak' gibi manaları ifade ettiği tasrih edilmiştir (s. 291). Yunuz Emre, Rabgûzi ve Süheylî Nevbahar gibi eski metinlerde de kelime 'hüküm' manasında (*Tarâma*, s. 329) kullanılmıştır. Mogolcada 'mahkeme, dava' manalarındadır (*Schmidt*, s. 297).

XXIII. - KATİL, CELLAT

Boğaçuluğu - Hukuk vesikalarında 'katil' (*USp.* N 96; *Suv.* 12, 17) gayrî hukukî mahiyettekindelerde ise 'cellat', 'adam boğan' manalarındadır. Çağatay lehçesinde بوخاغو، بوئاغو، بوئاغو gibi tâbirlerin asıl manası 'ayağa vurulan zencir, kelepçe' dir [*Radloff, Kuan - şî - im Pusar.* « Bibliotheca Buddhica » XIV, s. 36]. Aynı kelimededen yapılmış olan boğaçuluğu Uygur matinlerinde 'kelepçe takan adam, cellat' manasındadır (*U.* II. 85, 13). Kelimenin bugünkü boğmağ fiili ile boğaz ve boğuz kelimelelerinden neşet ettiği şüphesizdir ¹

XXIV. KAİDE, USÛLİ NİZAM.

Yosun, Yosm. - Tarañçı, Çağatay ve Şark Türk lehçelerinde istimali mahfuz kalan bu kelime (*Rd.* III. 441) Uygur hukuk vesikalarından ancak beşinde kullanılmıştır (*USp.* No. 12, 43, 53, 63, 98). Mana itibari ile Çağataycadakinin aynı olup 'usûl' ve 'kaide' manasındadır [*Ş. Sul.* 306]. Hukukî olmıyan Uygur metinlerinde kelimeye tesadüf edilmediği gibi *Ki*

[1] Umumiyyetle Uygurcada 'katil, kelimesi mukabilinde ölmek filinden ölütcü kullanılmışsa da [*Suv.* 6, 11: *U. I.* 9, 17], fakat bir Uygur hukuk vesikasında da kelime aynen istimal edilmiştir [*USp.* N. 96]. Her halde hukuk bakımından bu iki tâbir arasında muayyen farklar mevcut olmuştur. Eski ve yeni Anadolu türkçesinde bu kelime buçağı şeklinde bu manada mevcuttur.

B. de de kullanılmamıştır. Aynı manada K. B. kullanılan öndü'dür [Rd. I. 1209 ; K. B. 134, 9].

XXV. AN'ANE, ADET

Toqu, Toğu. - Uygur hukuk vesikalarında toqu telaffûzu ile kullanılan kelime (*USp. N 58, 43, 99*) gayri hukukî metinlerde toğu (*U. III. 39, 25 ; Rd. III. Uig. 1162 ; K. B. 320, 12*) şeklinde zaptedilmiştir. Ekseriyetle bu sonuncular da kelime 'kânun' manasında olan törü'nün müteradifi olmuştur. Uygur hukuk vesikalarının birisinde kelime yosun diğerinde ise törü ile müteradiftir. Bu itibarla kelime 'âdet' kanun, an'ane' gibi yekdiğerine yakın bir hukuk ıstılahı manasını haiz olmuştur. Çagatayca' da kelime "توقه" dır. Babür'deki "توقه پيلا ايلچيلىك قىلورنى تويغىل" cümlesindeki toqa'mn manası tam 'an'ane' ve 'âdet'dır (*Bak : Ilminski neşri, 305, 15*)².

XXVI. MAL, MÜLK

Ed. - Bilumûm Uygur metinlerinde kullanılan kelimenin manası 'mal, mülk, servet, eşya'dır (*Ind. s. 10 ; Suw. 577, 17 - 18*). Aşağı yukarı türkçeden mogolcaya da aynı manada geçmiştir (*Schmidt, s. 33*). Hukukî vesikalardaki kullanışı üzerine äd ve - d - harfinin - y - tahvili ile iyim ve mülk, mülküm' ve 'emvalim' manasındadır². Ekseriyetle kelime 'mal' manasında olan ve bugünkü Rus lisanında geniş intişar sahası bulan tavar kelimesi ile müteradif olarak kullanılmaktadır (*Ind. s. 10*). Halbuki tavar³ kelimesi Uygur hukuk metinlerinde yalnız başına kullanılmış ve ancak 'mal' manasını ifade etmiştir. Radloff, Uygurcadaki - V - ile - Y - harf-

[1] İstanbulda ve Afyon Karahissar'da Töre ve toqa kelimesi bilhassa kadınlar arasında müteradif olarak kullanılmaktadır.

[2] Aynı manayı barq kelimesi de ifade etmektedir. Ekseriyetle, synonymkomposita mahiyetinde ev barq olup 'ev', 'mülk, ve 'menage, gibi manalardadır. Asıl gayri hukukî manası 'ev', dir, ki aynı manayı barq ifade eder [*Ind. 13 ve USp. s.266*].

[3] Rusçadan maada kelime diğer Slâv dillerinde de, birinci hecadeki a harfinin o ya tahvili ile, tovar telaffûzu ile kullanılmaktadır (*Miklošich, Die türkischen Elemente in den Südost - und Osteuropäischen Sprachen, Wien, 1890, s. 57*). Kelime rusçaya Mogol istilasından daha çok evvel girmiştir. Hatta, eski Hun, Hazar, Avar ve Bulgar dili yadigarlarından olması ihtimali çok kuvvetlidir (*Ogienko, Inozemnyje Elementi v russkom Yazıke, Kiev, 1915, s. 29*). Hatta, rusça 'şirket, manasında kullanılan tovarışçestvo ve 'arkadaş, mukabilinde bugünkü Rusyada kullanılan tovarışç kelimelerinin de bu eski Türk dili yadigarı olan tavar la eş ve eşi gibi eklerin birleşmesinden vucüda geldiği çok kuvvetli bir ihtimâl dahilindedir (*Korsch «Archiv für slavische Philologie» Bd. VIII ve IX*).

lerinin müşabeheti üzerine kelimeyi tayar telaffuzu ile okumuş (*USp.* N. 8, 32, 42...) Malof ta ' (çin) kumaşı' manasında tercüme eylemiştir (*USp.* s. 293). Gayri hukukî metinlerdeki Synonymkomposita şeklinde kullanımına rağmen kelimeler hukuk bakımından ayrı ayrı manalardadır. äd kelimesi 'gayri mengul mal' ikinci ise 'menkul mal' manasındadır.

XXVII. MAKBUZ SENEDİ

Vuçung, buçung. - İki telaffüz şeklinde kullanılan bu kelimenin vesikalardaki kullanım tarzına bakılırsa (*USp.* N 48 ve 5) medyunun dayine verdiği borç senedinin, yahut aksine, dayinin madyuna borcunu ödediğine dair verdiği makbuzun gaybi üzerine müceddeden verdiği makbuz, demektir. Muameleye göre başka başka muhteviyatı haizdir. Dayin ve medyun tarafından da verilmiştir. Kelimenin menşeyi Çince'dir.

XXVIII. EMİR

Yarlıq. - Hukuk vesikalarında da yer bulan kelime, muhtelif manalarda, bir çok sahada kullanılmıştır. Buradaki asıl manası 'emir'dir. Kaşgarlı Mahmut'ta 'hükümdarın yazısı ve emri' gibi manada alınmıştır (*Kaş.* III. 31) Mogolca'da 'emir' ve 'ümera sözü' manasında kullanılmaktadır (*Schmidt*, s. 298). Bilahara, Mogollarda 'hükümdarın buyruğu' gibi umûm bir şekil almış ve « Altun Orda » da da kullanılmıştır (A. Battal, *Sahip Giray han yarlığı.* « Türkiyat Mecmuası » cilt. II. s. 75 - 6). Gayri hukukî Uygur metinlerinde 'emir, lûtuf' manasında olduğu gibi (*P.P.* 19, 1; 19 7) aynı kelimeden yapılmış Yarlıqamaq fiili de 'şefkat göstermek' 'ihsanda bulunmak, 'söylemek', 'emir vermek' manalarındadır (*P.P.* 5, 7 ; 6,6 ; 19, 7). Sonuncu fiil manalarına hukuk vesikalarında da tesadüf ediyoruz (*USp.* N. 43, 58, 59 ve s. 274).

XXIX ÜCRET

Tär - Bugünkü Türk lehçelerinde bildiğimiz 'ter' manasında kullanılan kelime' vaktiyle Uygurlarda kiralanan 'hayvan ücreti' mukabilinde bir istilah olarak istimal edilmiştir (*USp.* N 3 ve 31). Radloff'a göre Kırgızlarda tãrgã aldım 'bir hayvan kiraladım' ve tãrgã perdim 'bir hayvan kiraya verdim' cümleleri halâ mevcutmuş (*USp.* s. 77). K. B. de yine 'ücret, mükâfat' manalarındadır (s. 381, 28). İbni Mühenna kelimeyi umumiyetle 'ücret gibi geniş bir manada almıştır (كتاب حلية الانسان وحلية اللسان Istanbul. 1338-

1340, 147). Vaktiyle Osmanlıcada tär oğlanı namı altında ¹ 'ücretli hademe'lerin mevcut olduğunu Radloff lügatinden öğreniyoruz (III. s. 1059). Orta Asya sahasında sırf 'ücret' mukabilinde istimal edilen bu kelime Uygur vesikalarında ancak 'kira ile kullanılan hayvanlara mahsus bir ücret' tâbiri olmuştur.

XXX. AMELE

Tärçi. - Tär + i + çi den mürekkep kelime, evvelce 'ücret' mukabilinde kullanılan Tär'e ilâve edilen bir çi eki ile Uygurlarda 'amele' (ücretle kullanılan işçi) manasında kullanılmıştır (*USp.* N. 70 ve 3. 123). Kelimeye başka bir sahada tesadüf edilmiyor. Hayyan, Kıpçak sahası için aynı manada farisî olan müzdür kelimesini almıştır (*Caferoğlu* tab'i, s. 60).

XXXI. DAVA İTİRAZ

Çam Çarım. - Hendiadyoin olarak kullanılan bu kelimenin hukuk bakımından manası 'dava, itiraz' dır (*USp.* s. 303 ; *URD.* s. 139-140). Bâzan da acele yazılmış olan vesikalar'da kelimeye çam çim telâffuzu ile tesadüf edilmektedir (*URD.* s. 140). Kelime bugünkü canlı lehcelerden ancak Çam şeklinde Tarañçı'da 'adım' ve Tuba, Lebed lehçelerinde 'sitem, tektir' gibi farklı manalarda mahfuz kalabilmiştir (*Rd.* III. s. 1937): 'Çagatayca için Radloff'un 'nefretle bahsetmek' manasında kaydettiği Çamlanmaq fiilinin bura ile âlâkası olsa gerektir (*Rd.* III.s. 1940). Vesikalardaki kullanış şekline bakılırsa kelime iki yekdiğerine yakın 'dava, itiraz' manalarını ifade etmektedir (*Usp.* N. 6, 12, 30, 56, 57 ilâh . . .).

Kelime bir sız eki ile yine hukuk vesikalarında çamsız şekilde 'bila kaydi şart' ve 'davasız' manasını ifade ettiği gibi (*USp.* N. 12) Çamlamaq fiili şeklinde de 'dava, itiraz etmek' manalarında gelmektedir (*USp.* N. 13, 16, 67, 78 ve 116). Çarım'a geldikte ise, ancak Çam'la müteradif olarak kullanılmış, müstakilen istimal edilmemiştir. Bugünkü lehçelerden hiç birisi çarım tâbirini tanımıyor. Yanlız, diğeri bir vesikada (*USp.* N. 12) 'İtiraz etmek', 'bâzi kuyudatla' gibi hukukî tâbirler mukabilinde tıltanmq fiili de kullanılmıştır. İsim şeklindeki tıltaq yahut tıltaq kelimesinin manası 'sebe' ve bazan da 'bahane' dir (*İnd.* 45). Kelimenin fiil şekli, şüphesiz bu isimden alınmıştır.

[1] Başka hiç bir yerde bu kelimeye tesadüf edemedim.

XXXII. HİSSE

Ülüş.- Emlak, mülk ve arazi gibi emvalin müşareketinde kullanılan 'hisse' tâbiri, vesikalarda ülüş kelimesi ile ifade edilmiştir (*USp.* N 26, 55, 58, 94 ve 98). Bugünkü Türk lehçelerinden Telaut, Lebed, Küer, Şor, ve Çağataycada ülüş (*Rd.* I. 1847-8) ; Osmanlı, Uygur, Şor, ve Çağataycada ülâş gibi şekillerde (*ibid.* 1353) aynen mahfuzdur. Aynı kelimeden ülâşmâk fiili vesikalarda 'taksim etmek', 'hisseye ayırmak' manasında kullanılmıştır (*USp.* N. 28, 58) ki Rumeli türkçesinde aynı şekilde ve manada kullanılmaktadır.

XXXIII. VAZİİ KANUN

Törüçi.- Uygur vesikalarında 'usül, kaide, an'ane' gibi manalarda istimal edilen törü kelimesine ilâve edilen çi eki ile teşekkül etmiş ve yalnız bir vesikada (*USp.* N. 99) kullanılmıştır. $\sqrt{\text{törü}}$ haddi zatında ve geniş sahadaki kullanışı üzerine daima 'kanun' manasını ifade etmiştir. Bu itibarla hem 'kaide' ve hemide 'kanun' manasında vesikalarda istimal edilmiştir. Törüçi kelimesi bizzat bunu göstermiye kâfi bir misaldir.

B. Maliye İstılahları

I. ALBAN VERGİSİ

Alban. - Yalnız bir hukuk vesikasında bir vergi nevi mukabilinde kullanılan bu kelimenin hakikî manası anlaşılmamaktadır. Tokluk Temür hana, şikâyetle müraceat eden emlakî miriyeden üzüm bağı müstecirleri, qalan, yasaq ve alban gibi vergilerden muaf tutulmalarını rica etmektedirler. Radloff ve Malof bu kelimeyi 'vergi, mecburî hizmet, diye tercüme etmişlerdir (*USp.* s. 32 ve 261). Aynı zamanda kelime, diğer bir hukuk vesikasına bakılırsa Uygurlarda 'has isim, olarak kullanılmıştır (*USp.* N 76), ki aynı isim Kaç türkleri çocuklarına da verilmektedir [P. Ostrovskiy, *Etnograficeskiya zametki o tyurkak Minussinskago kraya.* «Jivaya Starina» V. vıp. I. s. 322]. Sonuncular da bu isim 'vergi ile mükellef olanlara ancak izafe edilmiştir. Zolotnitskiy, kelimeyi Altay türklerinde 'kâinat, halk, ahali' manasında olan albastı ile münasebette görmektedir [*Kornevoy Çuvaşsko - Russkiy Slovar,* Kazan, 1875, s. 220 not). Bugünkü canlı Türk lehçelerinden Şor, Lebed, Sagay, Küer, Tarançı ve Şark türkçesine kelime aynı telaffûzla 'vergi, 'meçburî, hizmet, manalarındadır (*Rd.* I. 433). Mogolcada da aynı manaları ifade etmektedir [Schmidt. *Mon.-Deut.-Rus. Wört.* s. 12]. Çin Türkistanı Türklerinde bugün kelime, ancak 'vergi. ve alban çıkarmak 'vergi toplamak, manasında müstameldir [Katanov. o *nakazanii lenivix bogomolotsev u tatar kitayskago Türkestana.* «Iz. Obş. Arx. i Etnog. pri Kazanskon Universitete». T. XII., 1894, s. 584]. Garbî Mogolstanla Uranhay vilâyeti Soyot türklerinde alban 'devlet vergisi, manasında olup eşyanın nevindem alınmaktadır (Grumm - Grshimailo, *Western Mongolia and the Uriankhai Country.* V. III. Leningrad, 1926, s. 166 - 167). Dikkata şayandır ki kelime ne Kıpçak ve ne de Altun Orda sahasında intişar bulabilmiştir; ve Cengiz devrinde bu vergiye tesadüf edilmektedir. Halbuki, kelimeyi Mogol menşeyine icra etmek isteyenler pek çoktur.

Kelimenin intişar ve bugünkü kullanım manasını bir dereceye kadar tesbit ettikten sonra, hukuk vesikasında kullanılan bu kelime, emlakî miriye müstecirlerine taallük ettiğinden, bence, bu vergiye 'emlakî hassa hizmeti, ve 'emlakî hassa, adını vermemiz daha muvafık olurdu. Muahher devir kullanımındaki manaları ise, şüphesiz, mahallî idarelere göre olmuş ve büyük ihtimalle yekdiğerinden az da olsa, bir farkla istimal edilmiştir. Maatteessüf, lügatler bu farkı tesbit etmemişlerdir.

II. ALIŞ VERGİSİ

Alış.- Vesikanın birindeki kelimenin (*USp.* N 21) kullanışı üzerine ancak bir vergi manasında olabilir. İkinci bir vesikada ise (*USp.* N 111) kelime alış birleş terkihi ile istimal edilmiştir ki bugünkü kullanılan tâbirin aynıdır. Bu yüzden kelimenin hukukî vesikalardaki hakikî manasını tayin etmek zordur. Eğer, birinci vesikadaki okunuşu doğru ise her halde bir nevi vergi olmuştur. Radloff 'Naturalabgabe, = 'eşya neville ödenen vergi, diye tercüme etmiş (*USp.* s. 28), Malof ise bir nevi 'vergi adı, kaydı ile iktifa eylemiştir. Canlı lehçelerden hiç birinde vergi olarak kullanıldığına tesadüf edilemiyor.

III. BASIK VERGİSİ

Basıq. - Bir vesikada salıĝ (*USp.* N 14) diĝerinde ise tesik, tutun, qovçır, tûdün (N 88) gibi vergilerle beraber kullanılmış olan bu vergi nevinin hakikî manası vazih deĝildir. Salıĝ vergisinin mahiyetine bakılırsa (*Timur Kutluk ve Toxtamış yarlıkları*) bu da onun gibi her ferdin vermekle mükellef olduĝu bir nevi vergi olmuştur. Yarlıklarda ve canlı Türk lehçelerinde kullanılmamıştır.

IV. YASAK VERGİSİ

Yasaq. - Yalnız bir vesikada kullanılmıştır (*USp.* N 22); Malof ve Radloff'un 26 numaralı vesikada keydettikleri bu kelimeyi F. W. K. Müller tashih ederek yasar telaffuzu ile okumaktadır (*Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*, s. 6). Kelimenin alban yasaq şeklinde vesikada geçmesi, bir dereceye kadar alban nevinden bir vergi olduğunu telmih etmektedir (*USp.* N 22). Altun Orda yarlıklarında da geçen bu verginin manası 'onda bir olarak ülkeden alınan varıdattır' [Gurlyand, *Stepnoye zakonodatelstvo s drevneysix vremyon.* IOAIE. pri Kazanskom Universitete, 1904, tom. xx s. 91]. Sulh esnasında bu vergi devletin başlıca varıdat membanını teşkil etmiş ve başkaq lar tarafından evvelce yapılan

[1] Vergi topluyan memur demektir. Çaĝatayca'da, 'polis müdürü, ve fethedilen kavimlerden vergi topluyan memur, manalarındadır [*Rd.* IV, s. 1534]. İlk Mogol diline geçen Türk kelimelerinden birisi olsa gerektir [Nemeth, *Die türkisch-mongolische Hypothese.* ZDMG., Bd. 66, s. 558]. Ermeni Kirakos tarafından XIII üncü asra ait tertip edilen mogol kelimeleri listesinde bu kelime mevcuttur [Patkanov, *İstoriya mongolov po arm-yanskim istoçnikam.* S. Pb. 1874. Vip II. s. 136; Ayrıca « Türkiyat Mecmuası » cilt.II, s. 139-218 ve Howorth, *History of the Mongols.* III. s. 88]. Vladimirtsov'a göre kelime Mogollarda mevcut olmamıştır [Turetskiye Elementi v mongolskom yazıke. « Zap. Vost.

tahrir üzerine toplanılmıştır [Berezin, *Oçerk untreennyago ustroystva Ulu-sa Djuçiyeva*. «Trud. Vost. otd. Imp. Arx. Obş.» kısım 8. Spb , 1864, s. 474]. Hukuk vesikasındaki manası da acaba bu mudur? Doğrusu, kesdir-mek zordur. Yeğane bir vesikada kullanışı, herhalde bu verginin, daha o zamanlarda, Uygurlar arasında o kadar da intişar bulmadığını göster-mektedir. Halbuki. yasaq vergisi muahharen diğer İslâm memleketlerinde de mevcut olmuştur [Quatremère, *Histoire des Mongols*, s. 34]. Altun Orda tarafından ruslardan alınan bu vergiyi [Velyaminof - Zernof, *Izsledovaniye o Kasim. Tsaryax*, s. 155 - 6] ruslar da Siberiya ahalisinden almiya baş-lamışlardır (Karamzin, *Istoriya Gosud. Ross.* IV. not 167). Ve Moskova hü-kümdarları, Tatar hakanlarınca tesis edilen sisteme riayet ederek Çeremis-lerden dahi yasaq vergisini ¹ toplamışlardır (Smirnof, *Çeremisiy*. IOAIE. pri Kazanskom Üniversitete, cilt. 7, s. 31]. Hatta, bir zamanlar bu vergi-yi toplamıya mahsus yasaqçı (*Altun Orda yarlık.*), ve Temuriler idare-sinde 'la gard publique' manasında bir de yasaglık memuriyeti ² ihdas edilmişti [Bouvat, *Essai sur la civilisation Timouride*. «Iour. Asiatique» 1926, Avril - Juin. s. 199]. İşbu izahattan görüleceği veçhile yasaq adlı vergi, Türk devletleri varıdatı arasında oldukça ehemmiyetli olmuştur.

VI. MAHSÛL VERGİSİ

Yulluğ birim. - Bir nevi vergi olup kullanıldığı vesikalarca mahiyeti 'tesbit edilemiyor (USp. N 81, 66). Kaşgarî Yuluğ kelimesini halas para-sı', 'kurban' gibi manalarda almıştır (*MW.* 93). Bu sonuncu manada kelime *K. B.* de de istimal edilmiştir (*Rd.* III. 433). Fakat Satik kelimesi ile beraber Satik Yuluq terkininde³ Çagataycada Yuluq'un manası 'satın

otd. Imp. Rus. Arx. Obş.» 1911, s. 159. t. XX]. Bilahara Orta Asyada kelime ve bu memuriyet inkişaf etmiştir [Curlyand, *Stepnoye Zakonodatelstvo*, s. 84]. Cuci ulusun-da bu memurlar ancak kanunun tayin ettiği vergileri toplamakla mükellef olmuşlardır [Veselovskiy, *Rus ensiklopedisi*, 24, s. 634]. Rus vak'anüvislerine göre basqaq'lara Bul-garistan'da, Nijni-Novgorod'ta, Kiyef'te, Moskova'da ve Velikiy-Novgorod'ta da tesadüf edilmekte idi [Şablukof, *Oçerk untreennyago sostoyaniya Kipçakskago Tsartstva*. JOAJE. pri Kazanskom Üniversitete. 1896, tom XIII, s. 93]. Bunlar Kıpçak devletinde, ayrıca bi-rer ulus reis ve amirleri olmuşlardır [İbid.].

[1] Umumiyetle Rusya'da yasaq vergisi adı altında, nim vahşi gayri ruslardan alın-an vergi kastedilmiştir. Rus kanunları vaktile yarlıklarda [*Timur-Kutluk yarlık*] kulla-nılan Qalan-Yasaq vergisini ikiye ayırmıştır [Graf Tolstoy, *İstoriya finans. Uçrej. v Rossii*, s. 15 ve 19-21]. Bu itibarla Rus maliyesinde yasaq vergisi Uygurlarda olduğu gibi müstakil olmuştur.

[2] Aynı memuriyeti ifa eden bir de Kara Çerik teşkilâtı mevcut olmuştur [Bou-vat, s. 99].

[3] Gayri hukukî metinlerinde yulmaq ' satmak, demektir. Budist metinlerinde ek-

almâ'dır [ibid.]. Kelimenin bu vesikalardaki kullanış manalarına bakılırsa bu vergi müstecirle arazi sahibi tarafından ekin mahsul vardığı zaman alın-yormuş. İşbu kayıttan, bu verginin ancak mahsul satışından alındığına hü-kmetmemiz icabet mektedir.

VI. KÖLE VERGİSİ

Birt . - Malof'a göre bert (*USp.* s. 268); Radloff tercümesinde ise pirt (*USp.* s. 147) adlı vergi hakkında en sarıh malûmata ancak Kaşgarî-de tesadüf ediyoruz. Mumaileyhe göre برت - الضريبة التي يأخذ المولى من عبده كل سنة dir ki 'kölenin efendisine verdiği vergi, demektir (*Kaş.* I. 286. 7; *MW.* 37). Radloff tercümesinde kelimeyi doğru olarak aşağı yukarı bu manada almıştır (*USps.* 80). Uygur hukuk vesikalarına bakılırsa bu nevi vergi handan maada duruga' lara da veriliyormuş Her halde, bu vergi bütün ahaliye şamil ol-mayıp ancak kölelerden alınmıştır. ¹

VII. KAB VERGİSİ

Qab. - Manası bir türlü anlaşılmıyor. Birt'le beraber yalnız bir ves-i-kada kullanılmıştır (*USp.* N 88, 39). 'Torba' manasında olan qab' a çok yakın olduğu gibi 'deciliter' (*Uigurica* II, s. 82) veyahut 'bir mayı ölçü-sü' manalarında kullanılan qav ve qap gibi kelimeleri de [F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, Berlin 1915, s. 35] çok an-

seriya satış yoluğ ' satış ve alış, şeklinde kullanılmıştır [*Uigurica.* II, s. 82]. Klaprot'ta ise sadich yuluch olup ' alış veriş , ' ticaret, manasıdır [*Uigurisches Vokabu-lar*, s. 28].

[1] Slâv dillerinde bir'telaffuzu ile her şahsın vermekle mükellef olduğu vergi, ma-nasında kullanılan kelimenin menşeyi hakkında Slâv etimoloji lûgatçileri arasında ihtifâf vardır. Dâl bu kelimenin Tatar lehçesinden alındığı kanaatinde olduğu halde [*Tolkovy slovar jivogo Velikoruskago yazıka*, I. s. 215], Miklosich, aynı kelimeyi macarcanm ber'-inden neşet ettirmektedir [*Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Wien, 1886]. Berneker, ise bu sonuncu iddayı tamamen reddetmek için, kelimenin halis slav-canın postverbalia'sı olan birayon, birati ve, intihap etmek , manasında olan pro-birati kelimelerine dayandırmaktadır [*Slavisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1924 eilt. I. s. 57]. Yukarıda mevzuubahis olan macarca ber kelimesine gelince, bu haddi za-tında eski Bulgar Türkçesinden alınmıştır [Gombocz, *Die Bulgarisch-Türkischen Lehn-wörtern in der ungarischen Sprache*, « Mémoires de la société Finno.- Ougrienne » XXX. Helsinki, 1912, s: 43]. Bu itibarla slâvalarm kelimeyi muhakkak olarak kendi birati kelimelerinden getirmek istemeleri de sarsılmaktadır. Çünkü türkçede vermek fiili < eski çuvaşcada * beri, berü / çağ. birmek / Telaut permek / Çuvaşcada parmaq/ Yakutcada birmek telaffûzlarına malik olup, her şahsın verdiği vergi olan bir veyahut birt esasını teşkil etmiş olacaktır. Slâv dillerinin aşağı yukarı hepsinde bir şeklinde mevcut olan bu kelime, yalnız eski bulgarcada da olduğu gibi, zanıtınca Kaşgarî'de' ki birt'in -t- harfini atmış şeklinden başka bir şey değildir.

dırmaktadır. Vesikada ise ancak bir şahsın bu adlı vergiden muaf tutulması mevzuu bahistir. Buna göre kelimenin manası anlaşılmıyor. Sonuncu kelimelerin Çince den alındığı iddia edilmektedir.

VIII. ARAZİ VERGİSİ

Qalan. - Temür - Kutluk yarlıkmda 'toprak vergisi' (Radloff «Zap. Vost. otd. Imp. Arx. Obş.». III. s. 35). Altun Orda dahilinde fethedilen ülke ahali-sinden alman ve hükümdar, refikası, şehzadeler, elçi darugaları gibilerinin vergisi manasında kullanılmıştır (Gurlyand, s. 91). Radloff bu vergiyi başka iki vergiye de tamim ederek 'haraç, vergi, yasak, (Rd. II s. 239) manalarında almıştır [A. Battal, *Kazan yurdunda bulunmuş bir vesika*. «Türkiyat Mecmuası» cilt II. s. 94]. Fakat Uygur vesikaları için bu varit değildir. 77 numaralı vesikaya bakılırsa (USp. s. 131) her halde arazi kıtasından alman bir nevi vergi mahiyetinde olmuştur¹. Kelimeye altı vesikada tesalma' dır (ibid) Kelimenin bir vesikadaki kullanımına bakılırsa, bu düf edilmektedir (USp. N. 14, 21, 22, 33, 38, 77). Altun Orda'daki qalan yasaq vergisinden (Gurlyand, 90) mahiyet itibari ile başka olsa gerektir. Ehemmiyeti üzerine, bu vergiyi toplamağa mahsus qalançı adında ayrıca memurların mevcudiyetine yine aynı vesikalar vasıtası ile aşına olmaktadır (USp. N 14, 77).

IX. HAN VERGİSİ

Qanlıq . - Yalnız hanlara mahsus bir vergi olup ancak bir vesikada zikredilmektedir (USp. N 38). Altun Orda yarlıklarında bu adda bir ver-

[1] İlhanlılar sahasında da kullanılan bu verginin manasını, Bartold, Uygur hukuk vesikalarına dayanarak izah etmiş ve kelimeye oldukça geniş bir mana vermiştir. Ona göre, bu vergi ekilen araziden ve umumen köylü ahalden alınmıştır [Bartold, *İlhanlılar devrinde mali vaziyet*. « Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası » I. s. 153]. Bu verginin köylü ahalden alındığına dair vesikalarca sabit bir kaydolmadığından, Bartold'un bu fikri ancak ihtiyatla kabul edilebilir. Sonra, nedense aslı rusça olan Bartold'un bu makalesinin türkçe tercümesinde, kelime qılan telaffuzu ile kaydedilmiştir. Halbuki, aslında kelime qalan' dır. Türkçe metindeki qılan kelimesini qalan şeklinde tashih etmelidir [V. Bartold, *Persidskaya nadpis na stene Aniyaskoy Meçeti Manaçe*. s. Peterburg, s. 30-31]. Raşid - ad - din' de iki defa zikri geçen bu vergiden Kazan Hanın yarlıkı üzerine kadılar, âlimler ve Ali elvadi (Seyyit) afvedilmişlerdir (ibid.).

Berezin « Tarhanlık yarlıkları » adlı eserinde (s. 40) qalan kelimesinin Azerî lehçesinde de mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki, ben bu kelimenin bu sahada mevcut olduğuna bir türlü tesadüf edemedim. Kazan türkçesi için Budagov qıla, qola yahut qula telaffızlarını kaydettirmiş ki aynı müellife göre bunlar Altayca'nın qalan mukabilidir [Budagov, II. s. 104.].

giye tesadüf edemiyoruz. Olsa olsa bu sahadaki han vergisi mahiyetinde olan (Gürlyand, 91) qalan vergisine müşabih bir vergi olmuştur.

X. QOLUŞ VERGİSİ

Qoluş - Uygur türklerinde bir vergi adıdır. Kullanıldığı metnin küçük-lüğü ve kelimeyi takip eden diğer bir kelimenin sarih olmaması bu vergi tayinini karanlıkta bırakmaktadır (USp. N 80). Radloff kelimeyi 'vâde, zaman' manasında olan qolu kelimesinden neşet ettirmişe çalışmıştır (*Usp.* s, 137), ki tamamen yanlıştır. Malof, Altun Orda yarlıkları üzerine kelimeyi 'talep, manasında kabûl ettiği gibi, Uygurlar'da muayyen bir vergi olduğunu da tasdik etmektedir (*USp.* 279). Saadet Giray yarlığında da kullanılan bu kelime Battal beyce tayin edilememiştir (Türkiyat Enstitüsü Mecmuası» II. s. 95). Uygur hukuk vesikasında bu vergi «at» vermekle ödenmektedir. Belki de hayvanla ödenen bir nevi vergi olmuştur? Sarih tasrihine imkân yoktur.

Mamafih, kelimenin muayyen bir vergi manasında. şimalî şarkî Avrupa'yı VI-X asıra kadar kendi ellerinde tutan ve cihan ticaret merkezini uzun zaman idare eden Xazar Türklerinden kalma bir yadigar olması ihtimali de çok kuvvetlidir. Bu dil şubesine ait malzemenin henüz ele geçmemiş olması, kat'i bir şey söylemeye müsait değildir. Yalnız, Xazar devletinin başlıca varidat membaini, ticaretle gelenlerden alınan muhtelif vergiler teşkil ettiği gibi, Xazarlarca kabul edilen ve büyük ihtimalle muahheren diğer komşu ülkelerde de kullanım sahası bulan, vergi istilahlarının ve nevelerinin mevcudiyetinde şüphe yoktur. XII - XIV üncü asır Şarkî Türkistan ve Mogol devletleri dahilinde kullanılan vergilerin bu Xazar devletinden ne gibi vergilere tevarüs ettiğini şimdilik kestirmeye mahel yoktur.

XI. HAYVAN VERGİSİ

Qobçır - Uygur vesikalarında (*USp.* N. 39, 35, 54, 69 ve 88) bu vergi «at» gibi bir hayvanla ödenmekte olduğundan manası itibarile İlhanlılarda ve umumiyetle Mogollarda kullanılan manaya çok yakındır. Bunlar da kelimenin asıl manası «un pâturage destiné aux chevaux et aux troupeaux» olup Münkü Han zamanında her nevi yüz hayvandan alınan vergi mahiyetini aldığı gibi («Journal Asiatique» 1842. Janv s. 97) raiyyeden toplanan nüfus vergisine de şamil olmuştur (Bartold, *Ilhanlılar Dev. Mamlık Vaziyet*, s. 152). Berezin, Altun Orda yarlıklarında kol(u)bur yasağ'ı adı ile geçen ve nevi itibari ile hayvanlardan alınan bir vergi olan bu terkihi, Raşid - ad - din' de gördüğü qobçır'la bir adetmiştir (Berezin, *Cu-*

ci *Ulusu*, s. 91 ; Gurlyand, s. 91). Her ne kadar mahiyet itibarile müsterekseler de fakat yekdiğerinden ayırdılar Qobçır yahut qobcur kelimesi ile qo(u) r arasında lisan bakımından da bir muşareket yoktur.

Vesikalarda verginin alınması ve miktarı hakkında sarıh bir malûmat edinemiyoruz. Ancak qobçır mukabilinde para, darı ve seyahet için atların bedelsiz olarak verildiğini anlıyoruz. Bu itibarla Uygurlardaki qobçır vergisi mahiyeti itibari ile İlhanlılardaki ve umumiyetle Mogollardaki qobçur' dan farklı olmuştur. Kelimeye bu telâffuzu ile Altun Orda sahasında tesadüf edemiyoruz. Radloff lüğatinde bugünkü canlı lehçeler için getirilmemiştir. Yalnız, Budagof kendi lüğatinde, kelimeyi mogolcaya mahsus olarak almış ve mukabil izahatını aynen Quatremèr'den almıştır [*Hist. des Mong.* t. I. s.- 256].

XII. KURUT VERGİSİ

Qurut. - İki vesikada qalan, qurut, tütün, qabın gibi üç diğér vergi ile beraber (*USp.* N. 14 ve 21) kullanılmıştır. Asıl manası anlaşılmadığı gibi diğér sahalarda da izine tesadüf edilemiyor.

XIII. KABIN VERGİSİ

Qabın. - Qurut'la beraber istimal edilen bu vergi de şüphelidir. Kelime Qab'la alakadar gibi gözükmetedir. Asıl Uygur vesikalari fotoğraflari elimizde bulunmadığından kelimenin doğru okunup okunmadığı da ayrıca şüpheli muciptir. Malof kendisi dahi kelimeyi ihtiyatla lüğatçesine almıştır. (*USp.* s. 277). Qurut gibi bir nevi şahsî vergi olsa gerektir.

XIV. ÜZÜM BAĞI VERGİSİ

Şalığ. - Altun Orda yarlıklarında da bolca tesadüf ettiğimiz bu vergi, ancak dört Uygur hukuk vesikasında kullanılmıştır (*USp.* N. 2, 14, 25 30). Bu vesikalara göre 'üzüm bağından alman bir nevi vergi' mahiyetinde olmuştur. Altun Orda'da bu vergi asıl tabadan alınan ve adam başına ödenen vergi olmuştur (Gurlyand, 90 ; Berezin, *Cuci Ülusu*). Sahib Giray Xan yarlığındaki bu kelime Battal bey tarafında kâfi derecede aydınlatılmamıştır (« *Türkiyat Mecmuası* » II. s. 94). Kelim *Vesal*-dan neşet edüp 'koymak, üzerine koymak' manasında olmuştur. Aynı msatardan teşekkül eden ve 'vergi' manasında olup Sultan «Ömer» Şeyh in Uygur hurufatlı mektubunda kullanılan Saltığ kelimesi de [Mélioranskiy, *Dokument Üygurskago Pisma sultana Omer Şeyxa*. «Zap. Vost. otd. İmp. Rus. Arx. Obş».

Tom XVI, 1915, s. 011] bizim bu Salıĝ'la yakın bir münasebetedir. Yanlız, mahiyeti zamanla deĝişmiştir. Bugünkü Türk lehçelerinden Çagatayca-da Salıĝ 'vergi' ve Tarançı'da selik 'vergi, rüsüm' telâffûzları ile (Rd. IV. s. 359) mahfuz kalabilmiştir. Tarançı şarkilerinden birisinde, Çinlilerin ahali üzerine koydukları bu salıĝ vergisinin ağırlığından

دیدی چانکچون [1] ترانچی نیشک غنی سیدین المیساق
سلیغ سالماق بولوب خلق غه ستم لار حد یدین آشی

acı bir lisanla şikâyet edilmektedir [Pantusov, *Voyna musulman protiv Kitaytsev* Kazan. 1881, s. 11]. İzine bugün bile tesadüf edebildiğimiz bu vergi, böylece Uygurlarda, vesikalardan da görüldüğü veçhile, ancak üzüm bağlarından alınan tabii bir devlet vergisi olmuştur². Turfan vahası XII-XIV üncü asır Türk Uygurları arasında şarapçılık ve bundan dolayı da üzümçülük san'atı yüksek bir inkişaf sahası bulduğundan, şüphesiz muayyen bir vergiye tâbi tutulmuştur. Yarıklarda bu kabil vergi olarak borla tamgası adı ile muayyen bir vergiye tesadüf ediyoruz ki [Radloff. «Zap. Vostoç. otd. İmp. Rus. Arx. Obs» III. s. 33] bu da aşağı yukarı bir nevi Uygurlardaki Salıĝın aynı olmuştur.

XV. TESİK VERGİSİ

Tâsik. - Hiç bir yerde bulamadığımız bu vergi, ancak bir vesikada (USp. N 88) göze çarpmaktadır. Vesikanın muhteviyatına bakılırsa bilumum vergiden maafiyet tarxan'ı alan üç papas bu vergiden de serbest ilân edilmektedir. Fakat, ne gibi bir mahiyeti haiz olduğu bir türlü anlaşılmıyor. Fakat, basıq, qobçır, tütün gibi vergilerle beraber kullanılmıştır. Kelimenin menşeyi de meçhulümüzdür.

XVI. MESKEN VERGİSİ

Tütün. - Haddi zatında 'duman' manasında olan bu kelime vesikalarda (USp. N 14, 21, 31, 33, 38, 42 ve 88) tahmin edildiğine göre her evden alınan bir vergi olmuştur. Sahip Giray yarlığında tütün sanı şeklinde olup Battal Beyin verdiği doğru izahata göre 'meskûn olan hane sayısından alınan vergidir, («Türkiyat Mecmuası» II, s. 98). Tütün vergisini ifade eden bu kelimedeki hakikî mana 'bacadan çıkan duman, yahut 'bacaların adedi,

[1] Çançun çince isimdir.

[2] Osmanlıcada 'vergi', manasında kullanılan salgın kelimesinin salıĝ' la bir alakası olsa gerektir. Hatta *Istanbul'un yangını Anadolu'nun salgını* meşhur bir darbe meşhurdur.

vasıtası ile elde edilen evlerin sayıdır. Halâ bugün bile Azerbaycan'da bir köyün büyüklüğünü ve yahut küçüklüğünü tayin etmek için kaç bacadan ibaret olduğu ilk evvel tesbit edilmektedir. Bu itibarla, Uygur vesikalarındaki tütün'den maksat, evlerden yahut mesken binalarından alınan vergidir.

Vesikalarda bu vergi bir elbise (*USp.* N 31) yahut pamuk mensucatu gibi (N. 33) eşyalarla ödenmekte olmuştur. Herhalde, küçük bir vergi olsa gerektir.

XVII. TÜŞÜK VERCİSİ

Tüşük. - Yalnız 22 numaralı vesikada qalan tüşük şeklinde kullanılmış bir vergidir. Birinci qalan kelimesi ile yan yana kullanışı ancak bunun bir müteradif olduğu kanaatini bahşetmektedir. Tıpkı alban yasaq'ta olduğu gibi burada da iki belki de yekdiğerinden farklı vergiler kastedilmiştir. 'Faiz' manasında olan tüş kelimesi ile bir münasebeti olup olmadığını tayin edemiyorum. Kelimenin ne kadar doğru okunduğu da ayrıca nazarı dikkata alınacak mühim bir keyfiyettir. Radloff tercümesinde ve Malof lûgatçesinde kelime 'vergi, olarak kabul edilmiştir. Ayrıca 'vergi bakiyesi, olması de ihtimali varittir. Ne yazık ki vesikanın mahiyeti bunu anlatabilecek kadar Sarih değildir.
